

چرخِ فضا

تالیف

میر سید شریف ابوالحسن علی بن محمد

۷۷۰-۸۱۶ھ

مکتبہ النبویہ
کراچی - پاکستان

ف
ع
ن

صِفَاتُ

تأليف

ميرسيد شريف أبو الحسن علي بن محمد رحمه الله

٧٧٠ - ٨١٦ هـ

طبعة جديدة صحيحة موزنة

صفحات

اسم الكتاب

میرزا شریعہ الہی علی ابن ابی طالب

تألیف

96

عدد الصفحات

45/= روبية

السعر

1432ھ / 1411ء

الطبعة الأولى

مکتبۃ البشیر

اسم الناشر

جمعية شودھری محمد علی الخیرية (مسجلة)

Z-3، اوورسیز بنکلوز، جلستان جوهر، کراتشي. پاکستان

+92-21-34541739, +92-21-37740738

الهاتف

+92-21-34023113

الفاکس

www.maktaba-tul-bushra.com.pk : الموقع على الإنترنت

www.ibnabbasaisha.edu.pk

al-bushra@cyber.net.pk : البريد الإلكتروني

+92-321-2196170 : مکتبۃ البشیر، کراتشي. پاکستان

یطلب من

+92-321-4399313 : مکتبۃ الحرمین، اردو بازار، لاہور.

+92-42-7124656, 7223210 : المصباح، ۱۶- اردو بازار، لاہور.

+92-51-5773341, 5557926 : بک لینڈ، سٹی پلازہ کالج روڈ، راولپنڈی.

+92-91-2567539 : دار الإخلاص، نزد قصہ خوانی بازار، پشاور.

+92-333-7825484 : مکتبۃ رشیدیة، سرکی روڈ، کوئٹہ.

وأيضاً يوجد عند جميع المكتبات المشهورة

فہرست مضامین

صفحہ	موضوع	صفحہ	موضوع
۱۹	حروف موثرہ در فعل		مقدمہ
۱۹	حروف ناصبہ و جازمہ	۵	اقسام کلمہ
۲۰	بحث امر	۶	تعریف تعریف و اقسام اسم
۲۰	قاعدہ بنائے امر	۷	اقسام فعل
۲۱	اقسام فعل	۷	حروف اصلی و زوائد
۲۱	لازم و متعدی	۸	اقسام اسم و فعل باعتبار حروف اصلیہ
۲۲	فعل ماضی مجہول	۱۰	صیغائے ثلاثی مجرد
۲۲	قاعدہ بنائے فعل ماضی مجہول	۱۱	ابواب ثلاثی مزید فیہ
۲۳	فعل مستقبل مجہول	۱۲	ابواب رباعی مجرد و مزید فیہ
۲۳	قاعدہ بنائے فعل مستقبل مجہول	۱۳	مصدر و غیر مصدر
۲۴	امر حاضر مجہول		تصاریف افعال
۲۴	امر بانون تاکید ثقیلہ	۱۴	نصر و ضرب
۲۵	اسم فاعل	۱۵	فعل مستقبل
۲۵	اوزان اسم فاعل	۱۵	قاعدہ بنائے فعل مستقبل
۲۶	اسم مبالغہ و اسم مفعول	۱۶	علامات فعل
۲۶	اوزان مبالغہ و مفعول	۱۶	علامات تثنیہ و جمع

موضوع	صفحه	موضوع	صفحه
هفت اقسام		باب مفاعله	۶۰
مثال	۲۷	خاصیات مفاعله	۶۰
اجوف	۳۰	باب افعال	۶۱
ناقص	۳۴	خاصیات افعال	۶۱
لفیف	۴۰	باب استفعال	۶۲
لفیف و مہوز	۴۲	خاصیات استفعال	۶۲
مہوز	۴۳	باب تفعّل	۶۶
مضاعف	۴۴	خاصیات تفعّل	۶۶
مصدر میسمی و اسم ظرف	۴۵	باب تفاعل	۶۷
اوزان اینہا	۴۵	خاصیات تفاعل	۶۷
فوائد متفرقة		فوائد متفرقة در تفعّل	۶۸
در حروف حلقی	۴۶	در باب افعال	۶۹
باب افعال	۴۷	تصاریف افعال از رباعی	۷۰
خاصیات افعال	۴۷	خاتمہ در فوائد متفرقة	۷۲
تبصرہ ضروری	۵۲	تکملہ در خاصیت افعال و افعیال	۷۴
باب تفعیل	۵۹	صرف میر منظوم	۸۳
خاصیات تفعیل	۵۹		

بسم اللہ الرحمن الرحیم

بدال - أيدك الله تعالى في الدارين - کہ کلمات لغت عرب بر سہ قسم ست : اسم و فعل و حرف . اسم چوں : رَجُلٌ وَعِلْمٌ . و فعل چوں : ضَرَبَ وَدَحْرَجَ . و حرف چوں : مِنِ وَإِلَى .

زداں یک مرد سگ غلطانیڈاں یک مرد

بسم اللہ: افتتاح کرد مصنف ﷺ کتاب را بہ بسملہ؛ للحديث النبوی: "كل أمر ذي بال لم يبدأ بسم الله فهو أحزم" واکتفاء نمود بر ہمیں بسملہ و تحمید گفت با آنکہ حدیث صحیح ست: "كل أمر ذي بال لم يبدأ بحمد الله فهو أحزم أقطع أو أبت" از آنکہ بحسب ظاہر عمل ہر یکے ازیں ہر دو مزاحم می شدن دیگرے را چہ تقدیم بسملہ متدعی بود تا خیر حملہ او بالعکس، واصل آنست کہ اگر دو حدیث متعارض المعنی واقع شود مہما ممکن حمل بر محمل صحیح باید کرد، لہذا مصنف ﷺ یکے را بر بدایت فی الکتابۃ، و دیگرے را فی التلطف حمل کردہ، بسملہ را در کتابت مقدم ساخت، و تحمید را قبل از شروع مقصود بلمان خود گفت؛ عملاً بالجیشین، و قرینہ بر تحمید لسانی مصنف ﷺ تداول و تعاور و عدم قطع و تراسر رسالہ است کما لا یخفی، و توجیہات دیگر ہم در دفع تعارض ست خوف اطناب رخصت ذکر آں نمی دہد.

و بدال کہ ایں توجیہ باعتبار اکثر نسخ صحیح است، فاما بر بعض نسخہ کہ بسملہ و حمدلہ دارد حاجت توجیہ نخواہد بود، مگر صرف برائے رفع تعارض حدیثین و آں مندفع ست. إما الحمل الأول على الحقيقي، والثاني على الإضافي أو العرفي أو كليهما على العرفي، فافهم. (مولوی انور علی) أيدك الله: قوت دہد ترا خداے برتر در دین و دنیا.

کلمات: کلمات لغت عرب بر سہ قسم ست، دریں قسم اشارت ست بسوئے موضوع علم صرف کہ دانستن آں بر شارع ایں علم ضرور ست، و آں کلمات موضوع لغت عرب ست کہ بحث کردہ می شود دریں فن از عوارض ذاتیہ آں مثل: اخلال و تضعیف و امالہ و نسبت و غیرہ. اما تعریف آں پس بیان کرد بقول خود: "گردانیدن یک لفظ" آہ، و غرض از اں صیانت ذہن مبتدی است از خطائے لفظی در کلام عرب نہ از جہت اعراب و بناء، بلکہ از راہ اصل و بناء، و واضح ایں علم معاذ بن مسلم الہراء [الہراء بفتح الہاء و تشدید الراء نسبتہ الی بیع الثياب الہرودیة] ست، و واضح علم نحو ابو الاسود دلی ست کہ یکے از کبار تابعین ست، در "حیاء الحیوان" و غیرہ روایت ست کہ علی بن ابی طالب ؑ روزے بسوئے ابو الاسود خطاب کردہ فرمود: کہ قواعد زبان ما را تدوین کنی [پس عرض کرد چگونہ تدوین نمایم] پس آنحضرت ؑ ارشاد کرد: کہ ہر کلام یا اسم ست یا فعل یا حرف، پس بر خاست ابو الاسود از مجلس شریف، و گفت: کہ تدوین و وضع می کنم بر نحویکہ از زبان مبارک ارشاد شدہ، و لذا اسمی ذلک العلم بذلک الاسم، یعنی النحو؛ لکونہ علی نحو ما قالہ امیر المؤمنین علی بن ابی طالب ؑ، پس گویا در تقدیم ایں تقسیم تین ست بکلام برکت التام آنحضرت ؑ، و اشارت ست بسوئے بودن آن مقدم بالشرف والوضع بر مباحث ما بعد. (مولوی انور علی)

تشریف در لغت: گردانیدن چیزے ست از حالے بحالے، و در اصطلاح علمائے صرف: عبارت ست از گردانیدن یک لفظ بسوئے صیغائے مختلفہ، تا حاصل شود ازاں معنیائے متفاوت،
یعنی مصدر
و تشریف در اسم اندک باشد چون: رَجُلٌ رَجُلَانِ رِجَالٌ رُجُلٌ، و تشریف در فعل بیشتر باشد چون: ضَرَبَ ضَرْبًا ضَرْبُوا إلخ یَضْرِبُ یَضْرِبَانِ یَضْرِبُونَ تا آخر، و تشریف در حرف نباشد
یعنی اصطلاحی
زیرا کہ در حرف تشریف نیست.

یعنی لغوی

فصل

اسم راسہ بناست

تشریف: باید دانست کہ نزد متاخرین صرف و تشریف ہر دو مترادف اند، اما بر قول سیبویہ تشریف جزو صرف ست کہ آں جزو نحو ست. (مولوی محمد عبد العلّی) حاصل شود: و بعضے از محققین تشریف صرف چنین کرده کہ علمی ست کہ دانستہ شود ازاں احوال کلمات از روئے آں تشریف کہ در اں اعراب و بنا رآمد غل نباشد، و بعضے چنان گفتہ: کہ در اں از مفردات من حیث صور ہا و میثاقہا بحث کردہ شود، پس مؤید ایں معنی ست کہ آنکہ گفتہ اند: کہ تشریف و معانے و بیان و بدیع تحویل جمیع علوم ادبیہ دریں مشترک اند کہ موضوع آنہا کلمہ و کلام ست، و فرق در میان آنہا جز ایں نیست کہ باعتبار حیثیات ست و بس، فافہم.

متفاوت: مثل لفظ ضَرَبَ کہ ازاں ضَرَبَ یَضْرِبُ یَضْرِبَانِ و ضَارِبٌ و غیرہ بنا کنی حاصل می شود ازاں معانیہائے مختلفہ، کما لا یخفی. و تشریف در حرف: دریں جا اعتراض است مشہور، و آں اینکہ دریں عبارت مصادرة علی المطلوب کہ عبارت ست از گردانیدن مدعا عین دلیل، یا جز آں لازم می آید، و ایں فتح ست، جوابش آنکہ ایں اعتراض فقط از سوء فہم بر ظاہر عبارت وارد می شود، و اما بتعمیق نظر پس عبارت مصنف رحمہ اللہ خالی از غبار و کدورت ست، از آنکہ در دعوی یعنی در قولہ: "تشریف در حرف نباشد"، مراد از تشریف تشریف اصطلاحی ست کہ معنیش بالا گذشتہ، و مراد از تشریف در دلیل تشریف لغوی ست، و تشریف اصطلاحی خاص ست از تشریف لغوی، پس حاصل عبارت آنکہ تشریف اصطلاحی در حرف یافتہ نمی شود، ای گردانیدن آں بسوئے صیغائے مختلف تا حاصل شود ازو معنیائے جداگانہ: س از آنکہ در حرف تشریف لغوی یعنی گردانیدن یک لفظ از حالے بحالے یافتہ نمی شود، و ہر گاہ کہ عام در آں مقام متقی باشد خاص بطریق اولی متقی خواہد بود.

ثلاثی و رباعی و خماسی، و ہر یکے ازیں بنا ہا بر دو وجہ ست: یکے مجرد از زوائد، یعنی ہمہ حروف وے اصلی باشد، و دیگر مزید فیہ کہ در وے حرف زائد باشد۔ و فعل رادو بناست: ثلاثی و رباعی، و ہر یکے ازیں دو بنا مجرد باشد، و مزید فیہ براں قیاس کہ دانستہ شد در اسم۔

فصل

میزان در شناختن حروف اصلی از حروف زائدہ "فاء" و "عین" و "لام" ست، پس ہر حرفیکہ در مقابلہ یکے ازیں حروف ثلاثہ باشد اصلی بود چوں: رَجُلٌ کہ بر وزن فَعْلٌ ست و نَصَرَ کہ بر وزن فَعَلَ است، و ہر حرفیکہ در مقابلہ لہنا نباشد زائدہ بود چوں: ضَارِبٌ و نَاصِرٌ کہ بر وزن فَاعِلٌ ست، و یَنْصُرُ و یَطْلُبُ کہ بو وزن یَفْعَلُ ست، و در بنائے رباعی اسم و فعل "لام" یک بار مکرر شود، و در خماسی اسم دو بار چنانچہ معلوم گردد۔

ثلاثی: بدانکہ نسبت ثلاثی و رباعی و غیرہ بسوے ثلاثہ واربعة است بتغیر حرکت نہ بسوے ثلاث و رباع، چنانکہ از ظاہر لفظ معلوم می شود، و زیرا کہ راست نمی شود قول ایشان: زَيْدٌ ثَلَاثِيٌّ بآس معنی کہ زید صاحب سہ سہ حرف دارد ای از جملہ آنهاست، و لا یخفی ما فیہ من التکلف اگر گوئی: کہ دریں صورت ہم نسبت راست نمی شود؛ زیرا کہ در منسوب و منسوب الیہ تغایر ضرور ست، و در زید ثلاثی مثلاً لازم می آید نسبت شیء بسوے نفس خود، گوئیم: تغایر موجود ست، از آنکہ منسوب مجموع حروف مع حروف قنبر، و اگر گوئی: کہ اسم احادی و ثنائی قلیل اند اعتبار را شاید و دیگر آنکہ مقسم اسم متمکن ست پس ایں ہر دواز مقسم خارج ست؛ زیرا کہ ایں ہر دو مبنی غالبای باشد۔ و خماسی: و سدا سی نمی شود؛ زیرا کہ نزد لحوق حروف زوائد کلمہ بسیار ثقیل بر زبان می شود۔

یعنی: در بعضی نسخہ بجائے "یعنی" کاف بیان ہم آمدہ۔ و فعل را: فعل خماسی نمی شود؛ زیرا کہ نزد لحوق زوائد و اتصال ضمائر بارزہ بسیار ثقیل بر زبان می شد، و تقسیم حرف نہ کرد بسوے ایں اقسام از آنکہ در حرف تصرف نمی باشد و صرفی بحث نمی کند مگر از کلمہ متصرفہ۔ بر وزن فاعل: بنائے کلمہ عبارت ست از مجموع حروف و حرکات و سکناات کہ در کلمہ آید۔ (مولوی انور علی)

لام: و اختیار لام برائے تکرار اشعار بر آنست کہ لام از حروف زوائد ست، پس سزاوار تکرار باشد، و نیز در آخر کلمہ واقع ست و آخر کلمہ سزاوار تغیر ست از اول و ثانی۔

فصل

اسم ثلاثی مجرد را ده صیغہ است: فَلَسْ فَرَسٌ كَتَفَ عَضُدٌ حَبْرٌ عَنَبٌ اِبِلٌ قُقُلٌ صُرَدٌ عُنُقٌ و مزید فیہ

وے بسیار ست: و اسم رباعی مجرد را پنج صیغہ است: جَعْفَرٌ دِرْهَمٌ زَبْرُجٌ بُرْثَنٌ قَمَطَرٌ.

و مزید فیہ وے کمتر ست، و اسم خماسی مجرد را چہار صیغہ است: سَفَرٌ جَلٌ قَدْ عَمِلٌ جَحْمَرٌ شٌ

قِرْطَبٌ و مزید فیہ وے بغایت اندک ست، و اوزان او پنج ست: غَضْرٌ فُوطٌ قَبْعَثَرٌ قِرْطَبُوسٌ

خَزْعَبِلٌ خَنْدَرِيسٌ.

بسیار ست: کہ ضبط نتوان کرد مگر قاعدہ کلیہ و ضابطہ اش بیان کردہ می شود کہ زائد یا یک حرف ست و آن یاء قبل از "فاء" باشد چوں: مضرب، یا بعد "فاء" چوں: ضارب و "یاء" بعد "عین" چوں: رجیل، یا بعد "لام" چوں: ضربی، یا زائد دو حرف ست، پس یا فاء کلمہ در میان آنها باشد چوں: مساجد، و یا "عین" کلمہ چوں: جاسوس بر وزن فاعول، و یا "لام" چوں: قصیری بر وزن فعلی، و یا فاء و عین چوں: اِعْصَارٌ، و یا عین و لام چوں: خیعلة بر وزن فاعلة، یا فاء و عین و لام ہر سہ چوں: مندلی بر وزن مفعلی یا ہر دو واقع شود قبل فاء چوں: منطلق یا در میان فاء و عین چوں: ضوارب یا در میان عین و لام چوں: بطیخ بر وزن فاعیل، یا بعد لام چوں سلالیم، یا زائد سہ حرف است و آن نیز یا با افتراق باشد چوں: مصاییح یا با اجتماع پیش از فاء چوں: مستنصر یا در میان عین و لام چوں: سلالیم، یا بعد لام چوں: عنفوان بر وزن فعلوان، و یا دو حرف بچستہ باشد و واحد بچستہ دیگر چوں: سلاطین یا زائد چہار حرف باشد نحو: احمیرار. (مولوی انور علی)

و مزید فیہ: از مزید فیہ ثلاثی؛ زیرا کہ زیادت این بیش از سہ حرف نبود، پس اگر زائد واحد ست یا قبل فاء باشد چوں: مدحرج کسفخلل یا بعد از فاء چوں: کفخنر کفنعلل، یا بعد از عین چوں: قرنفل کفنعلل، یا بعد از لام چوں: فردوس کففعول، یا بعد لام ثانیہ چوں: دحرجة کففعلة، و اگر دو است یا جداگانه است ہمو: منحنوق کمفعول، و یا مجتمع است چوں: عنکبوت کففعولت، و اگر زائد سہ است مثالش ہمو عبوثران بر وزن فَعُولَان. (مولوی انور علی)

اندک ست: بہ نسبت مزید فیہ رباعی؛ زیرا کہ زیادت در آن بحرف واحد ست فقط، و آن یا پیش از لام ثالث ست، و آن چہار اوزان دارد چوں: غَضْرُ فُوطِ قِرْطَبُوسِ خَزْعَبِلِ خَنْدَرِيسِ یا بعد لام ثالث، و آن یک وزن دارد چوں: قبعثری.

قِرْطَبُوسٌ: ہمچنین یافتہ می شود در شرح رضی و شرح جابر بردی بر "شافیہ" و اما صاحب "قاموس" و شارح "اصول" و غیرہما بتقدیم طاء بر راء آورده، و العلم الحق عند الله سبحانه. (مولوی انور علی)

فعل ثلاثی مجرد در اسه صیغہ است: نَصَرَ وَعَلِمَ وَشَرُفَ، و مزید فیہ وے بسیار ست چنانکہ بیاید۔
و فعل رباعی مجرد در ایک بناست چوں: دَخَرَ جَ بر وزن فَعَّلَلْ، و مزید فیہ وے اندک است چنانکہ
سنگ غلطانیدن
مذکور شود۔

فصل

ہر اسے و فعلی کہ در حروف اصول وے حرف علت و ہمزہ و تضعیف نباشد آنرا صحیح و سالم خوانند
چوں: رَجُلٌ وَنَصَرَ، و ہر چہ در وے ہمزہ باشد آنرا مہموز خوانند چوں: أَمْرٌ وَأَمَرَ، و ہر چہ در وے
تضعیف باشد یعنی دو حرف اصلی وے از یک جنس باشد آنرا مضاعف خوانند چوں: مَدٌّ وَمَدَّ،
و ہر چہ در وے حرف علت باشد کہ

آں "واو" ست و "یاء" والے کہ منقلب باشد از واو و یاء آنرا معتل خوانند، پس اگر حرف علت
بجائے فاء بود آنرا معتل الفاء و مثال گویند چوں: وَعَدٌ وَوَعَدَ، و اگر بجائے عین بود آنرا معتل
العين و اجوف خوانند چوں قَوْلٌ وَقَالَ،

صحیح و سالم: برائے صحیح و سالم بودن آں از حروف علت و تضعیف و غیرہ۔ مضاعف: ازاں کہ یک حرف در اں دو بار مکرر می
شود، و مضاعفہ دو بار کردن را گویند۔ معتل خوانند: اگر گوئی: کہ بریں قید لازم می آید کہ الف دَائِمٌ کہ بدل از چیزے نیست
و ہمچنین الف آمَن کہ بدل از ہمزہ است حرف علت نباشد، و ایں خلاف اجماع است جواب: مراد از الف در اینجا الفے ست کہ
اصلی باشد، و الف اصلی لا محالہ مبدل از واو و یاء باشد، زیرا کہ ہر گاہ در ماضی ثلاثی تحرک ہر سہ حرف آں ضرور افتاد، و الف ہمیشہ
ساکن می باشد، پس چگونہ اصلی خواہد شد؟ و لا لازم آید ساکن بودن حرفی از حروف ماضی در اصل، و در ماضی رباعی اگر چہ ثانی
ساکن می باشد، و اما واجب ست کہ غیر الف بود، زیرا کہ اگر الف باشد التباس واقع شود بماضی مفاعلہ، پس حاصل ایں ست کہ ہر
الف کہ بجائے اصول ماضیین واقع شود ضرور است کہ مبدل از واو و یاء باشد، و لا ساکن بودن حرفے از حروف ماضی ثلاثی
لازم آید یا التباس، و ایں ہر دو ممنوع ست، و ازیں تقریر واضح شد کہ قید انقلاب متعلق باصلی ست نہ بعلت، فاندفع الاعتراض۔
(مولوی انور علی) معتل الفاء: ازانکہ ماضیش مثل صحیح ست در تصریف۔

اجوف خوانند: از آنکہ در جوف خود حرف علت دارد، ازانکہ از حرف صحیح خالی و اجوف ست۔

واگر بجائے لام بود آنرا معتل اللام و ناقص خوانند چوں: رَمِيٍّ و رَمَى، و اگر در معتل دو حرف علت باشد آنرا لفیف خوانند، پس اگر حرف علت بجائے فاء و لام باشد آنرا لفیف مفروق خوانند چوں: وَقَايَةُ و وَقَى، و اگر در مقابلہ عین و لام باشد آنرا لفیف مقرون خوانند چوں: طَيِّتٌ و طَوَى، پس مجموع اسماء و افعال بر ہفت نوع بود، بیت:

صحیح ست و مثال ست و مضاعف لفیف و ناقص و مہموز و اجوف

و احوال ہر یکے از اینہا دریں کتاب روشن گردد، بعون اللہ تعالیٰ و حسن توفیقہ.

در بیان ابواب و تشریفات آنہا

فصل

دانستہ شد کہ فعل ثلاثی مجرد را سه صیغہ است فَعَلَ فَعِلَ فَعُلَ و این ہر سه فعل ماضی ست، و فعل ماضی آنست کہ دلالت کند بر زمان گذشتہ، و ہر یکے را مستقبلے ست، و مستقبل آنست کہ دلالت کند بر زمان آیندہ، و مستقبل فَعَلَ سہ است یَفْعَلُ چوں: نَصَرَ یَنْصُرُ، و یَفْعَلُ چوں: ضَرَبَ یَضْرِبُ،

و ناقص خوانند: از آنکہ حرف علت بیشتر از آخری افتد، پس در بنائے کلمہ نقصانے حادث می شود چوں: رَمَوْا و یَرْمُونَ و یَرْمِیْنَ. حرف علت: معتل بہ حرف کہ از ناقص مطلق گویند در کلام عرب نیامدہ مگر لفظ واو و یاء در اسم و ویت و یت در فعل. لفیف: از آنکہ در بنیاد و حرف علت حرف صحیح را پیچیدہ اند. لفیف مقرون: لفیف مقرون را لفیف گفتن مجاز ست کما لا یحتجی. سہ است: بدانکہ قسمت عقلی مقتضی آن بود کہ برائے ہر ماضی سہ مستقبل باختلاف حرکات عین کہ کسرہ فتح ضمہ باشد می آمد، پس بریں قیاس نہ باب می شد، لیکن سوائے فعل بفتح عین پیچیکے را سہ مستقبل نیامدہ، و از فعل مکور العین یک مستقبل کہ مضموم العین باشد روانداشتند؛ لشبہ خروج الکسر إلى الضم، و اما فَضِلَ یَفْضُلُ و دُمْتُ تَدُومُ از تداخل ست، و از فعل مضموم العین دو مضارع کہ مکور العین و مفتوح العین باشد از اعتبار ساقط کردند، اما مکور العین پس برائے تو ہم خروج از ضمہ بسوئے کسرہ، و اما مفتوح العین پس از جهت ثقل ماضی و خفت مضارع و الدرایۃ تقتضی بالعکس، و اما لَبِيتْ تَلَبُّ و دُمْتُ تَدَامُ کہ بضم ماضی و فتح مضارع آمدہ از تداخل لغتین است کہ عبارت از گرفتن ماضی یک باب و الحاق آن بمضارع باب دیگر ست، و کَذْتُ تَكَاذُ بضم کاف شاذ ست افع و کثیر الاستعمال کَذْتُ تَكَاذُ بکسر کاف ماضی از عِلْمَ یَعْلَمُ است.

وَيَفْعَلُ چوں: مَنَعَ يَمْنَعُ، و مستقبل فَعِلَ دو ست يَفْعَلُ چوں عَلِمَ يَعْلَمُ، وَيَفْعَلُ چوں: حَسِبَ يَحْسِبُ، و مستقبل فَعَلَ یکے ست يَفْعَلُ چوں: شَرَفَ يَشْرَفُ، پس مجموع ابواب ثلاثی کہ ماضی او مجرد ست از حروف زوائد شش ست: فَعَلَ يَفْعَلُ وَفَعَلَ يَفْعَلُ وَفَعِلَ يَفْعَلُ، و ایں سہ باب را اصول خوانند کہ حرکت عین مستقبل مخالف حرکت عین ماضی ست، وَفَعَلَ يَفْعَلُ وَفَعِلَ يَفْعَلُ وَفَعَلَ يَفْعَلُ، و ایں سہ باب را فروع خوانند، زیرا کہ حرکت عین مستقبل موافق حرکت عین ماضی ست.

فصل

فعل ثلاثی مزید فیہ را ده باب مشہور ست: باب اِفْعَالٍ: اَفْعَلُ يَفْعَلُ اِفْعَالًا چوں: اَكْرَمَ يُكْرِمُ اِكْرَامًا. باب تَفْعِيلٍ: فَعَّلَ يَفْعَلُ تَفْعِيلًا چوں: صَرَّفَ يُصَرِّفُ تَصْرِيفًا. باب مُفَاعَلَةٍ: فَاعَلَ

اصول خوانند: از آنکہ چوں معنی ماضی مخالف معنی مستقبل می باشد، پس اصل آن شد کہ حرکت ماضی نیز مخالف حرکت عین مستقبل باشد. فروع خوانند: از آنکہ چوں از اصل خود تجاوز نموده براه توافق رقتند، پس گویا فرع آن ابواب شدند از آنکہ ہر چہ بر اصل است حکم اصل دارد، و ہر چہ از ان تجاوز نمود حکم فرع گرفت.

مزید فیہ: مراد از مزید فیہ آنست کہ زیادتی در آنها برائے الحاق نباشد، و الا برائے ثلاثی مزید بست و ہشت باب باشد، ہفت باب ملحق بد حرج، و ہفت باب ملحق بتد حرج، و دو باب ملحق باحر نجم بر راء جمہور، و چہار باب بر راء مصنف رحمہ اللہ چنانچہ ذکرش می آید. مشہور ست: قید مشہور بنا بر آنست کہ نزدیک بعضے ثلاثی مزید را دوازده باب است بزیادتی باب افعیال و افعوال چنانچہ صاحب "صراح" و غیرہ ذکر کردہ اند، و نزد بعضے دیگر چہارده باب بزیادۃ افعلال و افعیلاء، چنانچہ در "زنجانی" است و ایں ہر چہار باب نزد مصنف رحمہ اللہ ملحق رباعی ست، اگر گوئی: کہ در آخر کتاب مصنف رحمہ اللہ ایں ہر چہار باب را در ثلاثی مزید شمار کردہ، گوئیم: کہ ایں اشارہ است بسوئے آنکہ بعضے ایں ابواب را از ثلاثی مزید فیہ ہم دانستہ اند، و حق آنست کہ از ملحق رباعی ست، چنانچہ عدم ذکر آنها در اینجا، و ذکر کردن آنها در آخر کتاب بعد ذکر رباعی شاہد عدل ست بریں دعوی.

فَعَّلَ: در زیادت عین ایں باب اختلاف ست، نزد بعضے عین اول زائد ست از آنکہ ساکن ضعیف است بخلاف ثلاثی کہ متحرک قوی ست، و الضعیف اولی بالزیادۃ، و نزد بعضے عین ثانی از آنکہ تکرار با و حاصل شد، و ہمچنین در تفعیل، و در ہر جائے کہ در آن مقام یکے زائد باشد، و مد غم سوائے دو باب اخیر کہ ادغام در آنها لازم نیست. (مولوی انور علی)

يُفَاعِلُ مُفَاعَلَةً چوں: ضَارَبَ يُضَارِبُ مُضَارَبَةً، و در ماضی ہر یکے ازیں سہ باب یک حرف زائد ست۔ باب اِفْتَعَالَ: اِفْتَعَلَ يَفْتَعِلُ اِفْتَعَالًا چوں: اِكْتَسَبَ يَكْتَسِبُ اِكْتِسَابًا۔ باب اِنْفَعَالَ: اِنْفَعَلَ يَنْفَعِلُ اِنْفَعَالًا چوں: اِنْصَرَفَ يَنْصَرِفُ اِنْصِرَافًا۔ باب تَفَعَّلَ: تَفَعَّلَ يَتَفَعَّلُ تَفَعُّلاً چوں: تَصَرَّفَ يَتَصَرَّفُ تَصَرُّفًا۔

باب تَفَاعَلَ: تَفَاعَلَ يَتَفَاعَلُ تَفَاعُلًا چوں: تَضَارَبَ يَتَضَارَبُ تَضَارُبًا۔ باب اِفْعَالَ: اِفْعَلَ يَفْعَلُ اِفْعَالًا چوں: اِحْمَرَ يَحْمَرُ اِحْمَرًا، و در ماضی ہر یکے ازیں پنج باب دو حرف زائد ست۔ باب اِفْعِيلَالَ: اِفْعَالَ يَفْعَالُ اِفْعِيلَالًا چوں: اِحْمَارَ يَحْمَارُ اِحْمِيرَارًا۔ باب اِسْتَفْعَالَ: اِسْتَفْعَلَ يَسْتَفْعِلُ اِسْتَفْعَالًا چوں: اِسْتَخْرَجَ يَسْتَخْرِجُ اِسْتِخْرَاجًا، و در ماضی ہر یکے ازیں دو باب سہ حرف زائد ست۔

فصل

ماضی فعل رباعی مجرد را یک بنا ست چنانکہ مذکور شد، و مستقبل او نیز یکے ست، فَعَّلَ يَفْعَلُ

تَصَرُّفًا: دست در کاری کردن و بر گردیدن۔ تَفَاعَلَ: لیکن سَفَّالٌ بفتح اول و ثانی و رابع بر وزن فَعَاعَلَ بمعنی سَالَ از ترکیب لُغْنِین است، نہ بابے علیحدہ است بر وزن فَعَائِلَ۔ يَتَضَارَبُ: باہم خصومت کردن و جنگ نمودن۔ اِفْعَلَ: و بعضے گفتہ: کہ ازیں باب ست اِفْعَلَ بزیادت ہمزه وصل و زیادت فاء مدغم چوں: اِدْمَجَ اِدْمَاجًا یعنی داخل شد در شیء و اِفْعَلَى بزیادت ہمزه وصل و زیادت الف بعد لام چوں: اِجْأَوَى اِجْتِأَوَاءً و ظاہر آنست کہ اول از باب افتعال ست و دوم از باب افعلال، کہ اصل اِدْمَجَ اِدْمَاجٌ بود بر قاعدہ "ادکر" تائے افتعال را از جنس فاء کلمہ بدل نمودہ او غام کردند اِدْمَجَ شد۔ (مولوی عبد العلی) اِسْتِخْرَاجًا: بیرون آوردن، و بیرون کردن خواستن۔ بنا ست: یعنی اگرچہ با احتمال عقلی از ضرب چہار حالت فاء در چہار حالت عین، بعدہ حاصل را در چہار حالت لام اول شصت و چہارمی شود، لیکن در استعمال نیامدہ مگر یک بنا، و آن لفظ بفتح فاء برائے تعذر ابتداء بکون ست، و سکون عین برائے کراہت اربع حرکات و سکون ثالث مستلزم اتقائے ساکنین با اتصال ضمیر بارز، و حرف اخیر در ماضی مبنی علی الفتح، و اختیار فحاش برائے خفت است۔ (شرح نور محمد لاہوری)

فَعْلَلَهُ وَفَعَّلَا چوں: دَخَرَجُ دَخَرَجَةً وَدَخَرَجًا، و مزید فیہ وے را سہ باب ست۔
 باب تَفَعَّلَ: تَفَعَّلَ يَتَفَعَّلُ تَفَعَّلًا چوں: تَدَخَرَجُ يَتَدَخَرَجُ تَدَخَرَجًا، و در ماضی ایں باب
 یک حرف زائد ست۔ باب اِفْعَلَّ: اِفْعَلَّ يَفْعَلُّ اِفْعَلًّا چوں: اِخْرَنْجَمَ يَخْرَنْجُمُ
 اِخْرَنْجَمًا۔ باب اِفْعَلَّ: اِفْعَلَّ يَفْعَلُّ اِفْعَلًّا چوں: اِقْشَعَرَّ يَقْشَعِرُّ اِقْشَعَرًا۔ و در ماضی
 ہر یک ازیں دو باب دو حرف زائد ست۔

فصل

اسم بر دو گونه است: مصدر و غیر مصدر۔ مصدر: آنست کہ از وے چیزے اشتقاق کردہ شود،
 و در آخر معنی فارسی وے دال و نون یا تاء و نون باشد، چوں الضَّرْبُ زدن، وَالْقَتْلُ کشتن فعل
 ماضی و مضارع و امر و نہی و حمد و نفی و اسم فاعل و اسم مفعول و اسم زمان و اسم مکان و اسم آلہ
 و اسم تفضیل از مصدر مشتق اند۔

اِقْشَعَرَا: بر تراشیدن ای موے بر تن خاستن۔ اشتقاق: ازیں قید احتراز ست از مثل لفظ: جِدُّ و عُنُقُ کہ بمعنی گردن ست
 و از لفظ ضمیر متکلم کہ بمعنی خویشتن آید کہ ہر دو از حلیہ اشتقاق عاری ست۔
 معنی فارسی: اگر ایں قید زائد نمی کرد تعریف مانع نمی شد از دخول ماضی از آنکہ مضارع از و گرفته می شود، پس از اینجا معلوم شد کہ
 اکتفاء بر یکے از و جزو تعریف درست نیست، چنانچہ از بعضے صرفیین مسامحہ واقع شد، یا در بعضے نسخ ایں کتاب یافتہ می شود مگر
 بتکلف و اعتبار قید، فافہم۔ اسم تفضیل: اگر گوئی: کہ چرا ذکر نکرد از جملہ مشتقات سہ اسم دیگر را کہ صفت مشبہ و مصدر میمی
 و "فعال" بمعنی امر باشد؟ جواب: صفت مشبہ داخل ست در اسم فاعل و اسم مفعول و مصدر میمی در ظرف و "فعال" بمعنی امر در
 امر، پس حاجت ذکر آنہا علیحدہ نبود۔ مشتق اند: ای مصدر ثلاثی مجرد از آنکہ از مصدر غیر ثلاثی مجرد اسم آلہ و اسم تفضیل نمی آید،
 اگر گوئی: کہ مضارع از ماضی مشتق می شود چنانکہ دریں کتاب می آید، وہمہ باقی از مضارع بیرون می شود، پس چگونه راست آید
 قول او کہ ہمہ ایں دوازده از مصدر مشتق اند؟ جواب: می گویم: کہ اشتقاق از مصدر اعم ست ازیکہ بلا واسطہ باشد ہجو اشتقاق
 ماضی از اں، یا بواسطہ چوں: اشتقاق باقی بواسطہ مضارع از مصدر۔

فصل

فعل مستقبل را از فعل ماضی گیرند زیادتے یک حرف از حروف "أتین" در اول وے، وایں حروف را زوائد اربعه خوانند، وایں حروف مفتوح باشد، مگر در چهار باب کہ ماضی آں چهار حرفی بود، أَفْعَلْ يُفْعِلُ، وَفَعَّلَ يُفَعِّلُ، وَفَاعَلَ يُفَاعِلُ، وَفَعَّلَلْ يُفَعَّلِلُ کہ دریں چهار باب مضموم باشد ابداء، و فعل مستقبل بمعنی حال و استقبال آید چنانکہ گوئی: أَنْصُرُ یاری کنم وی کنم، و ہر گاہ در وے لام مفتوح در آید معنی حال را بود چوں: لَيَضْرِبُ یعنی می زند آن یک مرد ﴿إِنِّي لَيَحْزُنُنِي﴾، و اگر سین یا سوف در آید چوں:
(یوسف: ۱۳)

فعل مستقبل: سابق در حاشیہ گذشتہ کہ اشتقاق بر دو نوع است بالذات و بالواسطہ، پس تناقض لازم نمی آید دریں قول، و در قول مصنف رحمہ اللہ کہ سابق گذشتہ کہ ماضی و مضارع لح از مصدر مشتق اند؛ زیرا کہ مراد از اشتقاق در اینجا عام است، ازینکہ بالذات باشد، خواه بالواسطہ، و در اینجا بالذات مراد است، فلا تناقض؛ لعدم اتحاد الموضوع. اتین: صیغہ جمع مؤنث غائب است از ماضی معروف از یتیان بمعنی آمدن. در اول: اگر کسے گوید: چرا مضارع را زیادت خاص کردند؟ جواب: میدہم: کہ تا فرق باشد در میان او و در میان ماضی. اگر گفتہ شود: چرا عکس نکردند؟ جواب گویم: کہ ماضی مقدم است بر مضارع، و ہمچنین تجرید بر تریاید مقدم است، پس اول بہ اول، و ثانی بہ ثانی دادند. زوائد اربعہ: زیرا کہ بر اصل بنا زائدے شود از جملہ حروف ہستند کہ زیادت در کلمہ نمی باشد مگر بواسطہ آنها.

مفتوح باشد: توضیح این مقام اینکہ علامت مضارع معلوم مفتوح می باشد در ہمہ ابواب، ثلاثیا کان او غیرہ، مگر در ابوابیکہ ماضیش چهار حرفی است کہ در آنجا علامت مضارع مضموم آید و ما قبل آخر کہ عین کلمہ است مکسور باشد در ہمہ ابواب غیر ثلاثی مجرد مگر ابوابیکہ اولش ہمزہ وصل برائے تعذر ابتداء بسکون چنانکہ: در أَطَهَّرَ وَاتَّقَلَ کہ ماخوذ اند از تَطَهَّرَ وَتَتَّقَلَ باتائے زائد چنانکہ: در تقاعل و تقعل بودہ باشد مفتوح آید، فاحفظ هذه الضابطة لعلها تنفعك. مضموم باشد: اگر گوئی: کہ ضمہ بایں چهار باب چرا خاص شد؟ گویم: کہ ضمہ اثقل است و این چهار باب اقل، پس اثقل بہ اقل دادند برائے تعادل. (شرح زنجانی) و فعل مستقبل: یعنی مشترک است در ہر دو زمانہ علی ما هو الصحيح. کنم و میکنم: بدانکہ "کنم" مجرد از "می" برائے استقبال و با "می" یعنی میکنم برائے حال، و در بعضی نسخہ "میکنم و خواہم کرد" یافتہ می شود بدون "کنم" وایں ظاہر است. و ہر گاہ: ہمچنین "ما" برائے نفی چوں مَا يَضْرِبُ. إِنِّي: بدرستی کہ در غمے اندازد مرا.

سَيَنْصُرُ وَسَوْفَ يَنْصُرُ، استقبال را بود، یعنی قریب ست کہ یاری خواہد کرد.
 در اول

فصل

بدانکہ الف در نَصَرَ علامت تشنیہ مذکر و ضمیر فاعل ست، و واو در نَصَرُوا علامت جمع مذکر و ضمیر فاعل ست، و تاءِ ساکن در نَصَرَتْ علامت تانیث فاعل ست، و ضمیر فاعل نیست، و الف در نَصَرَتْ علامت تشنیہ مؤنث و ضمیر فاعل ست، و تاءِ علامت تانیث ست، و نون در نَصَرْنَ علامت جمع مؤنث غائب و ضمیر فاعل ست، و تاءِ مفتوح در نَصَرَتْ ضمیر واحد مخاطب مذکر، و فاعل فعل ست، و تاءِ مکسورہ در نَصَرَتْ ضمیر واحد مخاطبہ مؤنث، و فاعل فعل ست، ثَمَّا در نَصَرْتُمَ گاہ ضمیر تشنیہ مخاطب مذکر است، و گاہ ضمیر تشنیہ مخاطبہ مؤنث و فاعل فعل ست، و ثَمَّ در نَصَرْتُمَ ضمیر جمع مخاطب مذکر و فاعل فعل ست،

سَيَنْصُرُ؛ و ہمچنین بدخول نواصب و بعض جوازم و ہر دو نون تاکید خالصاً برائے استقبال باشد. الف در نَصَرَ: تخصیص الف برائے علامت تشنیہ بنا بر آنت تا دلالت کند بر ہما، و ہمچنین واو برائے علامت جمع مذکر تا دلالت کند بر "ہو" کہ حالا "ہم" محقق آں شہرت دارد، اگر گوئی: "ہا" و میم نیز دلالت می کند بر "ہما" و "ہو" پس چرا الف و واو را خاصہ برائے این دلالت اختیار کردند؟ گویم: کہ اصل در زیادت حروف مدولین ست.

و تاءِ ساکن در نَصَرَتْ: وجہ اختیار تاءِ برائے علامت مؤنث شاید کہ این ست کہ مخرج تا وسط الفم ست و آں در مرتبہ ثانی ست از مخرج، و ہمچنین مؤنث نیز ثانی ست در تخلیق از آنکہ حواء از پہلوئے چپ آدم علیہا السلام ثانیاً پیدا شدہ، اگر گوئی: کہ تخصیص تا برائے این زیادت چیست؟ سین و نون و غیرہ نیز از جملہ زیادت از وسط الفم ست، گویم: کہ در تاءِ ترجمے دیگر یافتہ می شود آن مبدل شدن آن از حروف مدولین کہ در زیادت اصلی ست بچو: وَكَلَانَ وَتُكَلَّانَ وَائْتَسَرَ وَائْتَسَرَا.

فاعل نیست: بدلیل آمدن فاعل ظاہر بعد او بے توسط عطف چون نَصَرَتْ اِمْرَاۃً باوجود امتناع تعدد فاعل.

جمع مؤنث غائب: از آنکہ دلالت می کند بر "ہُنَّ" کہ ضمیر جمع مؤنث غائب ست. نَصَرَتْ: بجهت دلالت او بر آنت مذکر. نَصَرَتْ: بسبب دلالت او بر آنت مؤنث. ثَمَّا در نَصَرْتُمَ: از آنکہ دلالت می کند بر آنتما کہ در تحت آں مضمر ست. و ثَمَّ در نَصَرْتُمَ: زیرا کہ دلالت می کند بر آنتم.

وَتُنَّ در نَصَرْتُنَّ ضمیر جمع مخاطبہ مؤنث و فاعل فعل ست، و تائے مضموم در نَصَرْتُ ضمیر واحد متکلم ست خواه مذکر خواه مؤنث و فاعل فعل ست، و "نا" در نَصَرْنَا ضمیر متکلم با غیر ست خواه تشنیہ خواه جمع خواه مذکر خواه مؤنث و فاعل فعل ست، و فاعل نَصَرَ و نَصَرْتُ شاید کہ ظاہر باشد چوں: نَصَرَ زَيْدٌ وَ نَصَرْتُ هِنْدٌ، و شاید کہ ضمیر مستتر باشد چوں: زَيْدٌ نَصَرَ أَيُّ هُوَ وَ هِنْدٌ نَصَرْتُ أَيُّ هِيَ، و یاء در یَنْصُرُ حرف استقبال و علامت غیبت ست، و یاء در یَنْصُرَانِ نیز علامت غیبت و حرف استقبال ست، و الف علامت تشنیہ مذکر و ضمیر فاعل ست، و نون در وے عوض رفع ست کہ در واحد بود، یعنی یَنْصُرُ و یاء در یَنْصُرُونَ علامت غیبت ست، و حرف استقبال و واء ضمیر جمع مذکر ست و فاعل فعل، و نون در وے عوض رفع ست کہ در یَنْصُرُ بود، و این ضمہ کہ ہست برائے مناسبت و اوست، و تاء در تَنْصُرُ و تَنْصُرَانِ علامت غیبت و حرف استقبال ست، و الف علامت تشنیہ مؤنث و ضمیر فاعل ست، و نون عوض رفع ست کہ در واحد بود یعنی در تَنْصُرُ،

تن: چرا کہ دلالت می کنند بر افتن. و تائے مضموم در نَصَرْتُ: اختیار تاء برائے آنست کہ در تحت او انا مستتر ست و ممکن نبود کہ از انا حرفی گیرند برائے زیادت: للزوم الالتباس، لہذا ناچار تاء را اختیار نمودند؛ لوجودھا فی أحوالھا.

و "نا" در نَصَرْنَا: نون "نا" مأخوذ از نحن ست کہ در تحت آن مضمّر ست و الف را زیاده کردند تا التباس نیاید بجمع مؤنث غائب. ضمیر متکلم: و مجازاً برائے واحد متکلم ذی عظمت نیز آید چنانکہ ﴿إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ﴾ (القدر: ۱)

و یاء در یَنْصُرُ: چون غائب متوسط ست در متکلم و مخاطب، لہذا برائے علامت آن حرفے آوردند کہ از وسط مخارج بوده باشد، فافہم. عوض رفع ست: احترام ست از نون زیدان زیدون کہ عوض تنوین ست و علامت رفع الف و واء ست.

و تاء در تَنْصُرُ و تَنْصُرَانِ: اگر گوئی: کہ چرا تاء در غائب مفرد و تشنیہ مؤنث آوردند و از یاء کہ برائے غائب مناسبت تام داشت عدول نمودند؟ گویم: کہ اگر یاد اول این دو صیغہ نیز می آوردند التباس می شد بمفرد و تشنیہ مذکر، اگر گوئی: کہ حالا التباس نیز موجود ست بصیغائے مخاطب گویم کہ التباس در غائب انشست از التباس در مخاطب از آنکہ غائب در اکثر حال غیر موجود و غیر مرئی می باشد، و مخاطب غالباً موجود و مرئی، پس وقوع التباس در مریات چندان ضرر ندارد چنانکہ در غیر مریات.

ویاء در یَنْصُرْنَ علامت غیبت، و حرف استقبال ست و نون ضمیر جمع مَوْنُثْ غائب و فاعل فعل ست، و تاء در تَنْصُرُ مخاطب علامت خطاب و حرف استقبال ست، و در وے اَنْتَ مستتر ست دایما کہ فاعل فعل ست، و تاء در تَنْصُرَانِ علامت خطاب، و الف در وے علامت تشنیہ مذکر و ضمیر فاعل فعل ست، و نون عوض رفع ست کہ در تَنْصُرُ بود، تاء در تَنْصُرُونَ علامت خطاب ست و حرف استقبال و و او ضمیر جمع مذکر و نون در وے عوض رفع ست کہ در واحد بود، و ایں ضمہ کہ ہست برائے مناسبت داد ست چنانکہ گفتہ شد در یَنْصُرُونَ و تاء در تَنْصُرِینِ علامت خطاب ست، و یاء ضمیر واحد مخاطبہ مَوْنُثْ و فاعل فعل ست، و نون عوض رفع ست کہ در واحد مذکر بودہ است، و تاء در تَنْصُرَانِ مخاطب علامت خطاب، و حرف استقبال و الف علامت تشنیہ مَوْنُثْ و ضمیر فاعل ست، و نون عوض رفع ست کہ در واحد مذکر بودہ است، و تاء در تَنْصُرْنَ مخاطب علامت خطاب، و حرف استقبال و نون ضمیر جمع مَوْنُثْ و فاعل فعل ست، و ہمزہ در اَنْصُرُ علامت نفس متکلم ست، و اَنَّا در وے مستتر است دایما کہ فاعل فعل ست، و نون در نَنْصُرُ علامت متکلم مع الغیر خواہ

تاء در تَنْصُرُ: وجہ اختیار تاء برائے مخاطب آنست کہ تاء در اکثر از و او بدل می شود چنانکہ در: تکلان و وکلان، و او از منتائے مخارج بر می آید و بمخاطب نیز کلام منتہی می شود، پس سزاوار آنست کہ برائے علامت از حرفے مقرر کردہ شود کہ از منتائے مخارج باشد، و چون در صورت عطف اجتماع سہ و او در مثل و و جل لازم آید، لہذا و او را بتاء بدل کردند، و دیگر آنکہ تاء بر اضمار اَنْتَ دلالت می کند. و ہمزہ در اَنْصُرُ: اختیار الف برائے متکلم از آنست کہ اواز مبداء مخارج پیدای شود، و متکلم نیز کہے است کہ ابتدائے کلام باو تعلق دارد، پس مناسب شد کہ علامت متکلم ہمیں الف مقرر کردہ شود، بعد از اں حرکتش دادہ بہمزہ بدل کردند، تا تعذر ابتداء بسکون لازم نیاید، و احتمال دارد کہ از جہت استتار اُنَّا در وے الف علامت اُنْ کردہ باشند چنانکہ بعضے بآں رفتہ.

و نون در نَنْصُرُ: وجہ تعین نون برائے علامت متکلم مع الغیر یا آنست کہ در ماضی نیز برائے علامت متکلم مع الغیر مقرر کردہ بودند، و یا آنست کہ ہر گاہ حرفے از حروف مد و لین باقی نماند مضطر شدند بسوے حرف دیگر سوائے نون دیگر را قابل زیادت نیافتند کہ مشابہت تمام بحرف مد و لین دارد؛ لکونھا غنة في الخيشوم كما أنها مدة في الحلق، و بعضے گفتہ: کہ بجهت مناسبت "نحن" نون را علامت قرار دادند.

مذکر خواہ مؤنث خواہ تثنیہ خواہ جمع، وَنَحْنُ در وے مستتر است دائمًا و فاعل فعل ست۔ اما فاعل يَنْصُرُ وَتَنْصُرُ شاید کہ ظاہر باشد چوں: يَنْصُرُ زَيْدٌ وَتَنْصُرُ هِنْدٌ، و شاید کہ مستتر باشد چوں: زَيْدٌ يَنْصُرُ أَيُّ هُوَ وَهِنْدٌ تَنْصُرُ أَيُّ هِيَ۔

فصل

بدانکہ چوں در فعل مستقبل حروف ناصبہ یعنی اَنْ و لَنْ و اِذَنْ و كَيْ در آید منصوب گردد، چنانچہ اَنْ اَطْلُبْ و لَنْ اَطْلُبْ اِذَنْ اَطْلُبْ و كَيْ اَطْلُبْ، و نونہائیکہ عوض رفع ست ساقط شوند بنصبے چوں: لَنْ يَطْلُبَا لَنْ يَطْلُبَا لَنْ تَطْلُبَا لَنْ تَطْلُبَا و نون در يَطْلُبْنَ وَتَطْلُبْنَ بر حال خود باشد، کہ ضمیر فاعل ست۔

و اگر حروف جازمہ در فعل مستقبل در آید، حرکت آخر در پنج لفظ بیفتد، در يَطْلُبْ واحد مذکر غائب، وَتَطْلُبْ واحد مذکر مخاطب و مؤنث غائب، و اَطْلُبْ وَتَطْلُبْ حکایت نفس متکلم، و نونہائیکہ عوض رفع بوده اند ساقط شوند بجزرے۔

خواہ تثنیہ: و گاہے برائے واحد بجہت تعظیم آید چوں: قوله تعالى: ﴿نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ﴾ (یوسف: ۳)۔
یعنی اَنْ اِلخ: شعر:

اَنْ وَلَنْ پس كَيْ اِذَنْ ایں چہار حرف معتبر نصب مستقبل کنند ایں جملہ دائم اقتضاء

لَمَّا: شعر:

اِنْ و لم لما و لام امر ولای نہی نیز پنج حرف ایں جازم فعل اند ہر یک بے دعا

و باید دانست کہ لَمَّا نیز در مضارع عمل "لَمْ" کند و بمعنی ماضی گرداند ہچونکہ لیکن نفی لما مستغرق است یعنی از وقت انقضاء تا وقت تکلم ثابت، و غیر منقطع ست بخلاف نفی "لم" کہ محتمل استغراق و عدم آں ہر دو است پس گفتہ نشود: وَلَمَّا يَضْرِبُ زَيْدًا اَمْسٍ لِكِنَّهٗ ضَرَبَ الْيَوْمَ، و نیز "لما" برائے نفی امرے آید کہ امید وقوع آں باشد چنانکہ گوئی: لَمَّا يَزْكَبُ الْاَمِيرُ لِمَنْ تَتَوَقَّعُ رُكُوبُهُ۔ (مولوی عبدالحی)

و حروفِ جازمه پنج اند: لَمْ وَلَمَّا وَلَامِ امر ولایِ نہیں و اِنْ شرطیہ، چنانچہ لَمْ يَضْرِبْ لَمْ يَضْرِبَا لَمْ يَضْرِبُوا إلخ، لَمَّا يَضْرِبْ لَمَّا يَضْرِبَا لَمَّا يَضْرِبُوا إلخ، لِيَضْرِبْ لِيَضْرِبَا لِيَضْرِبُوا إلخ، لَا يَضْرِبْ لَا يَضْرِبَا لَا يَضْرِبُوا إلخ، اِنْ يَضْرِبْ اِنْ يَضْرِبَا اِنْ يَضْرِبُوا إلخ، و لامِ امر در شش صیغہ غائب داخل شود، چنانکہ گذشت، و در دو صیغہ متکلم نیز داخل شود چنانکہ لِأَضْرِبْ لِتَضْرِبْ و در شش صیغہ امر مخاطب مجہول نیز داخل شود چنانکہ گوئی: لِتَضْرِبْ لِتَضْرِبَا لِتَضْرِبُوا لِتَضْرِبِي لِتَضْرِبَا لِتَضْرِبِي.

فصل

امر مخاطب را از فعل مستقبل مخاطب معلوم گیرند، و طریق اخذ آنست کہ حرفِ مستقبل کہ تاء ست از اول وے اندازند اگر مابعد حرفِ مضارع متحرک باشد احتیاج بہمزہ نباشد امر بہماں بنا کنند، و حرکتِ آخر و نونِ عوض رفع کہ در مستقبل باشد بوقتے ساقط شود، پس در باب تفعیل امر حاضر بریں وجہ باشد، صَرَّفَ صَرَّفَا صَرَّفُوا صَرَّفِي صَرَّفَا صَرَّفْنِ، و بریں قیاس بود در باب مفاعلة چوں: ضَارِبٌ ضَارِبَا ضَارِبُوا إلخ، و در باب تفاعل گوئی: تَضَارِبٌ تَضَارِبَا تَضَارِبُوا تا آخر، و در باب فَعْلَلَةٌ: دَخِرَجَا دَخِرَجُوا تا آخر، و اگر مابعد حرفِ مستقبل ساکن باشد احتیاج افتد بہمزہ وصل؛ زیرا کہ ابتداء بساکن

اِنْ شرطیہ: زائد قید احتراز است از اِنْ "اِنْ" کہ مخفف باشد از "اِنْ" مشدود کہ عمل در فعل نکند نحو: ﴿وَإِنْ تَنْظُرْكَ لَمِنْ الْكَادِبِينَ﴾ (الشعراء: ۱۸۶)، و همچنین از "اِنْ" نافیہ نحو: اِنْ أَضْرِبْ إِلَّا زَيْدًا. صَرَّفَ: از تَصَرَّفُ بنا کردند و آخر را وقف نمودند صَرَّفَ شد. صَرَّفُوا: صَرَّفُوا از تَصَرَّفُونِ بنا کردند تاء علامت استقبال را افکندند آخر را وقف کردند علامت وقتی سقوط نون اعرابی شد صَرَّفُوا گردید.

ممکن نیست، پس اگر ما بعد آں ساکن ضمه باشد همزه را مضموم گردانند، و حرکت آخر و نون عوض رفع را بوقف بیکنند چوں:

أَنْصُرُ	أَنْصُرَا	أَنْصُرُوا	أَنْصُرِي	أَنْصُرَا	أَنْصُرْنَ
----------	-----------	------------	-----------	-----------	------------

و اگر ما بعد ساکن فتح باشد یا کسره همزه را مکسور گردانند و آخر را موقوف چوں:

أَعْلَمُ	أَعْلَمَا	أَعْلَمُوا	أَعْلَمِي	أَعْلَمَا	أَعْلَمْنَ
وَاضِرْبُ	وَاضِرْبَا	وَاضِرْبُوا	وَاضِرْبِي	وَاضِرْبَا	وَاضِرْبْنَ

و چوں همزه وصل متصل شود بماقبل خود ساقط گردد و در عبارت و تلفظ، و در کتابت باقی ماند چوں
فَاطِلْبٌ ثُمَّ أَطْلُبُ.

فصل

مجموع افعال بر دو نوع است: لازم و متعدی، لازم آنست که از فاعل تجاوز نکند و بمفعول به نرسد چوں: ذَهَبَ زَيْدٌ وَقَعَدَ عَمْرٌو،

ممکن نیست: گفته شود: چه وجه دارد در زیادت همزه برائے ابتداء؟ جواب: همزه اقوی است؛ لکنه من اعلیٰ المخارج، اگر پرسند؛ چرا همزه را خاص کردند از میان حروف حلق؟ جواب: همزه مشابیه بحرف علت دارد. اگر پرسند چرا فاء را حرکت ندادند؟ جواب: اگر فتح میدادند التباس می آمد بماضی و بکسره هم بلغت بعضی و بضمه در بعض مواضع خروج از ضمه بکسره، و بعض دیگر را حمل نمودند. مضموم گردانند: چه اگر کسره دهند لازم آید خروج کسره بسوئے ضمه در نحو: أَنْصُرُ اِزَانْکَ حرف ساکن واسطه ضعیف می باشد پس گویا کالعدم است، و بعضی گفته اند: که ضمه و کسره بنا بر اتباع عین است، و چوں اتباع در فتح از جهت التباس بمشکلم ممکن نبود لاجرم در آنجا نیز کسره دادند از آنکه اصل ست در تحریک ساکن.
ما بعد ساکن: از آنکه اصل در حروف سکون ست و تحریک ساکن بکسره می شود. بمفعول به نرسد: قید مفعول به برائے آنست که لازم و متعدی در اقتضائے مفاعیل اربعه باقیه برابرند، و مابه الفرق همیں ست.

ومتعدی آنست کہ از فاعل در گذرد و بمفعول بہ برسد چوں: ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا، و فعل لازم را بہمزہ افعال یا بتضعیف عین تفعیل یا بحرف جر متعدی سازند چوں: أَذْهَبْتُ زَيْدًا وَفَرَّحْتُهُ وَذَهَبْتُ بِزَيْدٍ وَانْطَلَقْتُ بِهِ.

فصل

چوں فعل را از برائے مفعول بنا کنند در ماضی ثلاثی مجرد فاعل فعل را بضم کنند، و عین فعل را بکسر چوں: نُصِرَ نُصِيرًا نُصِرُوا تا آخر، و ضَرِبَ ضَرْبًا ضُرِبُوا تا آخر، و عَلِمَ عَلِيمًا عَلِمُوا تا آخر، و مُنِعَ مُنْعًا مُنِعُوا تا آخر، و حُسِبَ حُسْبًا حُسِبُوا تا آخر، و شَرِفَ شَرَفًا شَرِفُوا تا آخر،

ومتعدی آنست: بدانکہ طریق تعدیہ ہفت ست سہ ازاں در کتاب مذکور ست اما چہار باقیہ پس یکے ازاں الف مفاعلت است چوں: جَلَسَ زَيْدٌ وَجَالَسْتُ زَيْدًا، دوم بنائے فعل بر فَعَلَ يَفْعَلُ برائے غلبہ چوں: كَارَ مَنِيَّ فَكَرَمْتُهُ أَي غَلَبْتُهُ فِي الْكَرَمِ. سوم: بنائے فعل از استفعال برائے طلب یا نسبت بسوئے شے چوں: اسْتَخْرَجْتُ الْمَالَ أَي طَلَبْتُ خُرُوجَهُ، وَاسْتَحْسَنْتُ زَيْدًا أَي نَسَبْتُهُ إِلَى الْحُسْنِ، چہارم تضمین چوں: لَا أَتَوَكَّ جُهْدًا أَي لَا أَمْنَعُكَ جُهْدًا.

فائے فعل را: وجہ این تغیر در مجہول بنا بر آنست کہ ہر گاہ تغیر در معنی واقع شد، و اصل آنست کہ لفظ را نیز متغیر نمایند وقت تغیر معنی، لہذا از فَعَلَ فَعِلَ آوردند نہ بسوئے سائر اوزان دیگر کہ سکون عین و فتح و ضمہ آں باشد؛ زیرا کہ ایں ہمہ در اوزان اسم یافتہ می شود بخلاف فَعِلَ کہ در اسم نادر الوقوع ست، و واجب آنست کہ در صورت تغیر بوزن ملابس نشود کہ در ضدش یعنی اسم یافتہ شود و اگر فَعِلَ بالعکس کردندے لازم می آمد خروج از کسرہ بسوئے ضمہ کہ بسیار اثقل ست از خروج ضمہ بسوئے کسرہ، و فائدہ حذف نمودن فاعل و قیام مفعول بہ بجائے آں باغراضے ست شتی یکے ازاں تعظیم فاعل ست نحو: ضَرَبَ اللَّصُّ إِذَا ضَرَبَهُ الْكَبِيرُ. دوم تحقیر آں نحو: طَعِنَ الْأَمِيرُ إِذَا طَعَنَهُ الْحَقِيرُ، و امثال ایں کہ ذکرش بطول می انجامد.

و عَلِمَ: بدانکہ مصنف رحمہ اللہ در اینجا تسلیا للمبتدئین بسط را بکار بستہ و احقر قاعدہ مختصر ماضی مجہول بیان می کند حفظش باید کرد پس بدانکہ ماضی اگر زائد از سہ حرف ست اولش اگر تائے زائدہ است آن تاء و ما بعدش را مضموم کنندہ ماقبل آخر را مکسور چوں: تُعْهَدُ وَتُذْخِرُجَ ویا ہمزہ وصل پس ضمہ دہند ہمزہ و حرف ثالث را چوں: اُنْفَعِلَ وَاسْتَفْعِلَ، و اگر پنج یکے ازینہا در اولش نباشد پس اولش را ضمہ دہند، و ماقبل آخرش را کسرہ چوں اُكْرِمَ وَدُخِرَجَ الخ.

و در باب افعال همزه را مضموم و عین فعل را مکسور کنند چوں: اُکْرِمَ اُکْرِمًا اُکْرِمُوا تا آخر، و همچنین در باب مفاعلة لیکن چوں فاء مضموم شود الف منقلب گردد بواو چوں: ضُورِبَ ضُورِبًا ضُورِبُوا تا آخر، و در باب تفاعل تاء و فاء مضموم کنند و عین مکسور چوں: تُعْهَدُ تُعْهَدًا تُعْهَدُوا تا آخر، و الف تفاعل نیز منقلب گردد بواو چوں: تُعْوِهُدُ تُعْوِهُدًا تُعْوِهُدُوا تا آخر، و در باب افتعال همزه و تاء مضموم شوند، و عین مکسور چوں: اُكْتَسِبَ اُكْتَسِبًا اُكْتَسِبُوا تا آخر، و در باب انفعال همزه و فاء مضموم شوند و عین مکسور چوں: اُنْصُرِفَ اُنْصُرِفًا اُنْصُرِفُوا تا آخر، و در باب افعلال همزه و عین مضموم شوند، و لام اول مکسور چوں: اُحْمَرُ اُحْمَرًا اُحْمَرُوا تا آخر، و در باب استفعال همزه و تاء را مضموم کنند و عین را مکسور چوں: اُسْتُخْرِجَ اُسْتُخْرِجًا اُسْتُخْرِجُوا تا آخر، و در باب افعیلال همزه و عین مضموم شوند و الف منقلب گردد بواو و لام اول مکسور چوں: اُحْمُورُ اُحْمُورًا اُحْمُورُوا تا آخر، و در باب فعللته فاء مضموم شود و لام اول مکسور چوں: دُخْرِجَ دُخْرِجًا دُخْرِجُوا تا آخر، و در باب تفعلل تاء و فاء مضموم شوند و لام اول مکسور چوں: تُدْخْرِجُ تُدْخْرِجًا تُدْخْرِجُوا تا آخر، و در باب افعللال همزه و عین مضموم شوند، و لام اول مکسور چوں: اُحْرُنِجِمَ اُحْرُنِجِمًا اُحْرُنِجِمُوا تا آخر، و در باب افعللال همزه و عین مضموم شوند و لام اول مکسور چوں: اُقْشَعِرَ اُقْشَعِرًا اُقْشَعِرُوا تا آخر.

فصل

چوں فعل مستقبل را از برای مفعول بنا کنند حرف استقبال را بضم کنند اگر مضموم نباشد

همزه: زیرا که ضمه فاء ممکن نیست ورنه همزه بیکار شود، و ضمه همزه فقط که در معرض زوال است کافی نیست لهذا تاء را نیز مضموم کردند. و تاء مضموم: زیرا که در صورت ضمه تاء فقط لازم آمدن تغییر عارض با وجود اصلی، و آن در معرض زوال است.

وعین را بفتح کنند اگر مفتوح نباشد چوں: يُنْصَرُ وَيُكْرَمُ وَيُضَارَبُ وَيُصَرَّفُ وَيُتَصَرَّفُ وَيُكْتَسَبُ وَيُتَضَارَبُ وَيُحْمَرُ وَيُسْتَخْرَجُ وَيُحْمَارُ، ودر رباعی لام اولی را مفتوح کنند بجائے عین کلمہ چوں: يُدْخَرُ وَيُتَدَخَرُ وَيُحْرَنَجَمُ وَيُقْشَعَرُ.

فصل

بدانکہ امر حاضر مجہول بطریق امر غائب مجہول باشد چوں: لَتَضْرَبَ لَتَضْرَبَا لَتَضْرَبُوا تا آخر، ودریں قیاس بود امر مجموع افعال ثلاثی مجرد، و مزید فیہ وے، و رباعی مجرد، و مزید فیہ وے.

فصل

چوں نون تاکید ثقیلہ در آید در امر حاضر معلوم گوئی: اُطْلُبَنَّ اُطْلُبَانَّ اُطْلُبَنَّ اُطْلُبَنَّ اُطْلُبَنَّ اُطْلُبَانَّ ودر مجہول گوئی: لَتُطْلِبَنَّ لَتُطْلِبَانَّ لَتُطْلِبَنَّ لَتُطْلِبَانَّ لَتُطْلِبَنَّ لَتُطْلِبَانَّ، ودر امر غائب معلوم گوئی: لَيُضْرِبَنَّ لَيُضْرِبَانَّ لَيُضْرِبَنَّ لَيُضْرِبَانَّ تا آخر، ودر مجہول لَيُضْرِبَنَّ لَيُضْرِبَانَّ تا آخر، ودریں قیاس در معروف و مجہول نہی نیز در آید چوں: لَا تَضْرِبَنَّ لَا تَضْرِبَانَّ لَا تَضْرِبَنَّ إِلَى آخِرہ.

چوں لتضرب: باید دانست کہ در حقیقت ایں لام مکور مضارع را بمعنی امر گردانند، ودر آخر آن عمل "لم" کند، ودر صیغائے امر حاضر داخل نشود الا بطریق شاذ چنانکہ آنحضرت ﷺ فرمود: لَتَزْرَهُ وَلَوْ بِشَوْكَةٍ یعنی باید کہ تکتہ گریبان آنرا بہ بندی اگرچہ باخاری باشد واز ہمیں قبیل است کہ گاهی لام مفتوح ہم باین معنی بر مضارع داخل شود کما فی قولہم: لَيَرَعُ یعنی باید کہ پرہیزگاری کند، و بعض گفته: کہ فتح لام امر لغت بنی سلیم ست، اما ہر گاہ مامورین جماعت میان حاضر و غائب مشترک و مخلوط باشند اولی تغلب حاضر است پس گفته شود: افعلو براے حاضرین و غائبین معا، وگاہے براے مامورین جماعت مخلوط ست لام امر باتائے خطاب ہم جمع کنند مثل: لَتَأْخُذُوا مَصَافِكُمْ، یعنی باید کہ شما بگیرید مقامات جنگ خود را. (مولانا محمد عبدالحی آس)

چوں نون تاکید: بدانکہ نون تاکید بمعنی البتہ آید واز آنجا کہ تاکید در چیزے حاصل در ماضی ممکن نیست، و ہمچنین در چیزے حاصل در زمان حال کہ چنداں فائدہ ندارد مختص شد دخول آن بر صیغہ استقبال.

اما او در جمع مذکر بیفتد؛ زیرا کہ ضمہ دلالت می کند بر واو، و یاء در مخاطبہ مؤنث بیفتد؛ زیرا کہ کسرہ دلالت می کند بر یاء، و در جمع مؤنث الف فاصلہ در آوردند، تا فاصلہ باشد میان نون تاکید و میان نون جمع مؤنث، کہ ضمیر ست، و ہر جا کہ نون تاکید ثقیلہ در آید نون تاکید خفیفہ نیز در آید، الا در تشنیہ مذکر و مؤنث، و در جمع مؤنث چوں: اُطْلُبْنِ اُطْلُبْنِ اُطْلُبْنِ لَا تَطْلُبْنِ لَا تَطْلُبْنِ لَا تَطْلُبْنِ.

فصل

اسم فاعل از ثلاثی مجرد بر وزن فاعِلْ آید غالباً چوں: طَالِبُ طَالِبَانِ طَالِبُونَ طَلَبَةُ طَلَابُ طُلُبٌ، طَالِبَةُ طَالِبَتَانِ طَالِبَاتٌ وَطَوَالِبٌ. و گاہ باشد کہ بر وزن فَعِيلٌ آید چوں: شَرُفٌ يَشْرُفُ شَرَفًا وَشَرَافَةٌ فَهُوَ شَرِيفٌ. و بر وزن فَعَلٌ نیز آید چوں: حَسَنٌ يَحْسُنُ حُسْنًا فَهُوَ حَسَنٌ، و بر وزن فَعَالٌ وَفَعِلٌ وَفَعُولٌ وَفَعَالٌ ہم آید چوں: جَبَانٌ وَحَشِينٌ وَصَعْبٌ وَذَلُولٌ وَشَجَاعٌ و بر وزن

بزدل درشت تند رام شد دلیر

اما او در جمع مذکر بیفتد: اما در افتادن واو و یاء شرط آنست کہ مدہ باشد پس از جهت التقائے ساکنین صورۃً در آن مدہ و نون تاکید بیفتد، و اگر نہ و او را حرکت ضمہ دهند چوں: اِخْشَوْنِ، و یاء را حرکت کسرہ چوں اِخْشَيْنِ، و همچنین نونہائے اعرابی را حذف کنند از آنکہ ما قبل این نون مبنی می باشد، و در بنا و اعراب تضاد است، لہذا علاتش را از لفظ حذف کنند، اگر گوئی: و او یاء را چرا از جهت التقائے ساکنین حذف کردند؟ حال آنکہ اجتماع ساکنین علی حدہ کہ عبارت از بودن ساکن اول مدہ و ثانی مد غم ست در کلام عرب بسیار واقع است، گوئیم: آری، لیکن چوں ضمہ و کسرہ بر محذوف دلالت می کرد حاجت ذکر او و یاء نماند، و در تشنیہ بر فتح اکتفاء نکرده الف را محذوف نداشتند؛ لالتباس بینہ و بین الواحد. فائدہ: در فرق اسم فاعل و صفت مشبہ و مبالغہ، پس بدانکہ این ہر سہ در معنی فاعل مشترک نہ، اما اسم فاعل برائے حدوث آید، و صفت مشبہ و مبالغہ برائے دوام، اگر گوئی: کہ این فرق کار آمدنی نیست؛ زیرا کہ اسم فاعل از غیر ثلاثی نیز برائے ثبوت و دوام آید، گوئیم: کہ شرط کرده اند در صفت مشبہ کہ صیغہ او مخالف باشد با اسم فاعل تا آنکہ طَالِقٌ وَحَائِضٌ را صفت مشبہ گویند، اگر چہ بمعنی ثبوت آمده، می گویند: کہ استعمال آنها برائے ثبوت بطریق مجاز ست، و از غیر ثلاثی اسمیکہ بمعنی ثبوت مخالف بصیغہ فاعل باشد نیافتہ اند تا صفت مشبہ گفتہ شود، اما فرق در صفت مشبہ و مبالغہ این ست کہ اگر از فعل لازم آید آن را صفت مشبہ گویند، و اگر از متعدی باشد مبالغہ نماند، اگر گوئی: کہ مصنف رحمۃ اللہ علیہ رَحْمَنٌ کہ از رَجَمٌ متعدی ست در اوزان صفت شمار کردہ، گوئیم: کہ فعل لازم اعم ست از آنکہ در اصل وضع باشند یا اور لازم کردہ باشند، و درین جا ہم گو در اصل متعدی بود، لیکن چون اشتقاق این صفت از ان کردند مضموم العین نمودہ لازم گردانیدند، کذا فی "الفاقی" و غیرہ.

فَعْلَانٌ نِيز آيد چوں رَحْمَنٌ، و ہر چہ برين وز نہا آمدہ است آنرا مشبہ خوانند.

فصل

بدانکہ صيغہ فَعَالٌ مبالغہ را بود در فاعل چوں: رَجُلٌ ضَرَابٌ وَامْرَأَةٌ ضَرَابٌ مذکر و مؤنث در
وے یکساں ست، و فَعُولٌ نِيز مبالغہ را بود چوں: رَجُلٌ طَلُوبٌ اِمْرَأَةٌ طَلُوبٌ، و گاہ باشد کہ تاء
زیادہ کنند برائے زیادت مبالغہ چوں: رَجُلٌ عَلَامَةٌ وَامْرَأَةٌ عَلَامَةٌ ^{مرد بسیار خوانندہ} وَ رَجُلٌ فَرُوقَةٌ وَامْرَأَةٌ فَرُوقَةٌ،
و مِفْعَالٌ و مَفْعِيلٌ و فَعِيلٌ نِيز مبالغہ را بودند مذکر و مؤنث در و یکساں ست چوں: رَجُلٌ مِفْضَالٌ
وَامْرَأَةٌ مِفْضَالٌ وَ رَجُلٌ مَنطِيقٌ وَامْرَأَةٌ مَنطِيقٌ وَ رَجُلٌ شَرِيْرٌ وَامْرَأَةٌ شَرِيْرٌ، و فَعَالٌ نِيز مبالغہ را
بود چوں: رَجُلٌ طَوَالٌ وَامْرَأَةٌ طَوَالٌ. ^{مرد بسیار بزرگوار}

فصل

اسم مفعول از ثلاثی مجرد بروزن مَفْعُولٌ آيد چوں: مَضْرُوبٌ مَضْرُوبَانِ مَضْرُوبُونَ تا آخر.

مبالغہ: ابیات:

مُبَالِغٌ كَالْحَلِيْرِ رَحْمَنٌ بِالْمِفْضَالِ مَنطِيقٌ رَجِيمٌ مَجْزَمٌ ضَحْكُهُ صَبُورٌ ثُمَّ صِدِيقٌ
عُجَابٌ وَالْكُبَارُ اَيْضًا وَكُبَارٌ وَعَلَامٌ وَقُدُوسٌ وَقَيُّومٌ وَكَافِيَةٌ وَفَارُوقٌ
وَتَاءٌ زَيْدٌ فِيْهِ لَيْسَ لِلتَّائِيْنِثِ خُذْ هَذَا وَلَمْ يُفَرِّقْ بِنَاءٍ فِيْهِ تَذَكِّيْرٌ وَتَأْنِيْثٌ

پس این اوزان مبالغہ را از انجا کہ بیش تر از اسم ہر چیزیکہ باشد وزنہ بنا کنند بر شخصیکہ ملا بس آن چیز ست از ملحقات اسم فاعل
دانند، چوں کاسِ بروزن قَاضِ اَي دُوْ كِسْوَةٍ وَمَاءٌ دَافِقٌ دُوْ دَفْقٍ و خلیل گفتہ: کہ از آنست طَالِقٌ وَ حَاصِصٌ اَي ذات طلاق
و حیض. (مولوی عبد العلی آسی) ضَرَابٌ: بفتح اول و تشدید راء بر درم سکہ زنندہ.

اسم مفعول: اگر گوئی: قید غالباً دریں جاچرا ترک کرد، و حال آنکہ ذکرش ضرور بود؛ زیرا کہ گاہے بروزن فعلیل و فاعل چوں:
قتیل و دَوْدٌ نِيز آيد؟ جواب: عدم ذکر این قید از دو وجہ ست: یکے اعتماد بر ذکر این قید در ماسبق در بحث اسم فاعل. دوم:
قَلْتُ مَجِئِ اِنْ اَوْزَانُ دَر اِسْمِ مَفْعُولٍ بِخِلَافِ اِسْمِ فَاعِلٍ کہ بہ نسبت اسم مفعول بروزن غیر فاعل ہم کثیر الوقوع ست.

فصل

اسم فاعل از ثلاثی مزید و از رباعی مجرد و مزید فیہ چوں فعل مستقبل معلوم آن باب باشد، چنانکہ میم مضموم بجائے حرف استقبال نہادہ شود، و ما قبل آخر مکسور گردد اگر مکسور نباشد چوں: مُکْرَمٌ وَمُدْخَرَجٌ وَمُتَدَخَرَجٌ، و اسم مفعول چوں فعل مستقبل مجہول آن باب باشد، چنانکہ میم مضموم بجائے حرف استقبال نہادہ شود و ما قبل آخر مفتوح شود چوں: مُکْرَمٌ وَمُدْخَرَجٌ وَمُتَدَخَرَجٌ و مجموع این دانستہ شود، اِنْ شَاءَ اللّٰهُ تَعَالٰی.

فصل

معتل فاء از باب فَعَلَ يَفْعَلُ نیامدہ است، و مثال واوی از باب فَعَلَ يَفْعَلُ می آید. اَلْوَعْدُ وَعْدَہ کردن، ماضی معلوم: وَعَدَ وَعَدَا وَعَدُوْا تا آخر، چنانکہ در صحیح دانستہ شد ازین جهت اورا مثال گویند یعنی مانند صحیح ست در حق احتمال حرکات و سکنتات، و صرف مستقبل معلوم: يَعِدُ يَعِدَانِ يَعِدُوْنَ تا آخر، اصل يَعِدُ يُوْعَدُ بود و او واقع شد میان یائے مفتوح و کسرہ لازم، و اورا حذف.....

فعل مستقبل: و کاہے بر غیر این وزن نیز آید چنانچہ یافِعٌ از اِيفَاعٌ بمعنی گواہیدن، و مُسْنَبٌ بفتح ہاء اسم فاعل اُسْنَبَ بمعنی اَسْرَعَ وَسَبَقَ و از اَحَسَّ حَسَّاسٌ و از اَلَمْ اَلِيْمٌ. و ما قبل آخر مفتوح شود: و در بعض نسخ بعد این "اگر مفتوح نباشد" نیز یافتہ می شود خدا یا بر قید اتفاقی حمل کردہ شود، الا یُجْ مضارع مجہول نیست کہ ما قبل آخرش مفتوح نباشد.

وَعَدَ: صرف صغیر:

وَعَدَ يَعِدُ وَعَدَا وَعِدَةً وَمِيعَادًا فَهُوَ وَاِعِدَّ وَاُوْعِدُ يُوْعَدُ وَعَدَا وَعِدَةً وَمِيعَادًا فَذَاكَ مَوْعُودٌ مَا وَعَدَ مَا وَعِدَ لَمْ يَعِدْ لَمْ يُوْعَدْ لَا يَعِدُ لَا يُوْعَدُ مَا يَعِدُ مَا يُوْعَدُ لَنْ يَعِدَ لَنْ يُوْعَدَ الْأَمْرُ مِنْهُ عِدٌّ لِيُوْعَدَ لِيُوْعَدَ النَّهْيُ عَنْهُ لَا يَعِدُ لَا تُوْعَدُ لَا يَعِدُ لَا يُوْعَدُ الظَّرْفُ مِنْهُ مَوْعِدٌ وَمَوَاعِدُ وَمَوْعِدٌ وَالْآلَةُ مِنْهُ مِيعَدٌ وَمَوَاعِدُ وَمَوْعِدٌ وَمِيعَدَةٌ وَمَوَاعِدُ وَمَوْعِدٌ وَمِيعَادٌ وَمَوَاعِدُ وَمَوْعِدٌ أَوْعَدُ أَوْعَدُ الْمُؤْنُثُ مِنْهُ وُعِدَى وُوعِدَى وُوعِدَى.

کردند برائے ثقات یَعْدُ شد، و باتاء و همزه و نون نیز انداختند برائے موافقتِ باب.
امر حاضر معلوم:

عِدْ	عِدَا	عِدُوا	عِدِي	عِدَا	عِدْنَ
------	-------	--------	-------	-------	--------

بانون ثقیله:

عِدْنَ	عِدَانَّ	عِدُنَّ	عِدِنَّ	عِدَانَّ	عِدْنَانَّ
--------	----------	---------	---------	----------	------------

بانون خفیفه:

عِدْنَ	عِدُنْ	عِدِنْ
--------	--------	--------

امر غائب معلوم:

لِیَعِدْ	لِیَعِدَا	لِیَعِدُوا
----------	-----------	------------

تا آخر بانون ثقیله و خفیفه نیز بر اں وجه که دانسته شد، و حال بآلم و لَمَّا و اِنْ شرطیه چنان ست که در صحیح دانسته شد، و با لَنْ ناصبه: لَنْ یَعِدَ لَنْ یَعِدَا لَنْ یَعِدُوا تا آخر، ماضی مجهول: وُعِدَ وُعِدَا وُعِدُوا تا آخر بر قیاس مجهول صحیح، مستقبل مجهول: یُوْعَدُ یُوْعِدَانِ یُوْعِدُونَ تا آخر و او باز پس آمد؛ زیرا که کسرہ بیفتاد، اسم فاعل: وَاَعِدْ وَاَعِدَانِ وَاَعِدُونَ تا آخر، اسم مفعول: مَوْعُودٌ مَوْعُودَانِ مَوْعُودُونَ تا آخر.

مثال یائی از باب فَعَلَ یَفْعَلُ المیسر: تمار باختن، ماضی معلوم: یَسَرَ یَسِرَا یَسِرُونَ تا آخر،

موافقت باب: اگر گفته شود: اصل در حمل آنست که حمل کرده شود قلیل بر کثیر پس چرا ارتکاب غیر اصل نمودند؟ گویم: که مقصود تخفیف در کلام ست، و او حاصل نمی شود مگر بهمین طریق، اگر گوئی: چرا در یُوْعَدُ مجهول و او برائے تبعیت یَعِدُ حذف نکردند؟ جواب: مجهول مغایر معروف ست، بخلاف اخوات وے موافقت در معروفیت. عد: در اصل اَوْعَدَ بود و او را بجهت موافقت مضارع حذف کردند بعده همزه که بجهت تعذر ابتداء بسکون آورده بودند چون ابتداء بسکون نماند همزه را نیز حذف کردند عد شد.

مستقبل معلوم: یَیْسِرُ یَیْسِرَانِ یَیْسِرُونَ تا آخر، امر حاضر معلوم: اِیْسِرْ اِیْسِرَا اِیْسِرُوا تا آخر، بانون ثقیلہ: اِیْسِرَنَّ اِیْسِرَانَّ اِیْسِرُنَّ تا آخر، بانون خفیفہ اِیْسِرَنَّ اِیْسِرُنَّ اِیْسِرِنَّ، امر غائب معلوم: لَیْسِرْ لَیْسِرَا لَیْسِرُوا، اسم فاعل واسم مفعول بر قیاس صحیح، ماضی مجہول: یُیْسِرُ لُحْ، مستقبل مجہول: یُوسِرُ لُحْ۔ مثال واوی از باب فَعَلَ یَفْعَلُ، الوَجَلُ: ترسیدن وَجَلَ یُوجَلُ وَجَلًا فهو وَاجِلٌ فذاکَ مَوْجُولُ الامر منه اِیْجَلُ۔ مثال واوی از باب فَعَلَ یَفْعَلُ، الوضع: نہادن وَضَعَ یَضَعُ وَضْعًا فهو وَاضِعٌ فذاکَ مَوْضُوعُ الامر منه ضَعُ۔ واز باب فَعَلَ یَفْعَلُ، الورْمُ: آما سیدن وَرِمَ یَرِمُ وَرَمًا فهو وَارِمُ الامر منه رِمَ مثل عَدَ۔ واز باب فَعَلَ یَفْعَلُ، الوسم:

یَیْسِرُ: بدویاء علی المذہب الصحیح، وبعضے یائے ثانی را حذف کنند حملاً علی الواوی، اما قلیل ست، وبعضے واو را بالف بدل کنند و یَاعَدُ و یَاسِرُ خوانند و آن نیز قلیل ست۔ اِیْجَلُ: در اصل اِوَجَلُ بود و او ساکن ما قبلش مکسور آن و او را بیاء بدل کردند۔ یَضَعُ: در اصل یَوْضَعُ بود و او واقع شد در میان یائے مفتوح و کسرہ تقدیری و این ثقیل بود آن و او را انداختند، بعدہ کسرہ ضاد را بفتح بدل کردند برائے رعایت حرف حلق یَضَعُ شد، اگر گوئی: چرا در یَعَدُ و اخوات اور رعایت حرف حلق نہ نمودند؟ جواب: فتح برائے حرف حلق سماعی ست۔ ضَعُ: در اصل اَوْضَعُ بود و او را از جهت موافقت مضارع اَفْلَعَدَ، و ہمزہ کہ بجہت تعذر ابتداء بسکون آورده بودند چون ابتداء بسکون نماند، ہمزہ را نیز اَفْلَعَدَ۔

الوسم: باید دانست کہ اَلْوَسْمُ بمعنی نشان کردن و داغ نہادن از باب ضَرَبَ یَضْرِبُ آمدہ، کذا فی "القاموس" و "الصراح" و "المنتخب" بریں تقدیر مضارع یَیْسِمُ مثل یَعَدُ بخذف و او خواهد آمد نہ یَوْسُمُ، و دخولش دریں باب کَرَمَ بھیج وجہ صحیح نمی تواند شد زیرا کہ خاصیت این باب صفت خلقتی و امر طبعی ست یعنی فعل از نفس طبیعت صادر می شود و موصوفش براں مجہول و مخلوق بود چون سوائے طبع چیزی دیگر را در آن دخل نیست لا محالہ لازم و غیر منقک باشد، کذا صرح ابن الحاجب، و حال آن کہ وسم متعدی ست و نیز از لازم صیغائے مجہول و مفعول چنانکہ دریں باب مذکور شد نمی آید، شاید کہ مغالطہ از تحریف قلم نا سخیں رو داده شدنہ از مصنف علام - قدس سرہ الشریف -؛ لآئہ سید ارباب النحو و التصریف، و در اہل علم و فن، چنانکہ علو پایہ معلوما تش اوج گرائے تحقیقات مباحث علمیہ است مثل آفتاب روشن، و اگر رجوع بنسخ قلمیہ قدیمہ کردہ آید غالب کہ عبارت ازیں باب ایں چنین باشد، اَلْوَسَامَةُ خور و شدن و سُمَ یَوْسُمُ و سَامَةٌ فهو و سَمِیَ الامر منه اُوسُمُ الخ کہ در کتب لغت معتبرہ مثل "قاموس" و "صراح" و "منتہی الارب" و "منتخب" و غیرہ اَلْوَسَامُ و اَلْوَسَامَةُ بمعنی نیکو رو و خوبصورت شدن از باب کرم نوشته است و دریں ضعف طبعی است چنانکہ خاصیت ایں باب مذکور شد، فافہم۔ (مولوی عبدالحی علی آسی)

داغ نهادن و سَمَّ یَوْسَمُ و سَمًّا فهو و اِسَمٌ و ذاك مَوْسُومٌ الامر منه اَوْسَمُ و النهي عنه لَا تَوْسَمُ.

فصل

در اجوف واوی از باب فَعَلَ یَفْعُلُ، الْقَوْلُ: گفتن ماضی معلوم: قَالَ قَالَ قَالُوا إلخ، قَالَ در اصل قَوْلَ بود و او متحرک ماقبل او مفتوح و او را بالف بدل کردند قَالَ شد، همچنین تا قَالَتَا، وَقُلْنَ در اصل قَوْلْنَ بود چون و او الف شد بالتقاء ساکنین بیفتاد قُلْنَ شد فتحه قاف را بضمه بدل کردند تا دلالت کند که عین فعل که افتاده است و او بوده یا، مستقبل معلوم: يَقُولُ يَقُولَانِ يَقُولُونَ تا آخر يَقُولُ در اصل يَقُولُ بود، ضمه بر و او ثقیل بود نقل کرده بماقبل دادند يَقُولُ شد و در يَقُلْنَ وَتَقُلْنَ و او بالتقاء ساکنین بیفتاد، امر حاضر معلوم: قُلْ قُولَا قُولِي قُولَا قُلْنَ، اصل قُلْ أَقُولُ بود ماخوذ از تَقُولُ، ضمه بر و او ثقیل بود نقل کرده بماقبل دادند، و او بالتقاء ساکنین بیفتاد، أَقُلْ شد، بحرکت قاف از همزه وصل مستغنی شدند همزه نیز بیفتاد قُلْ شد، و ترارسد که گوئی: قُلْ از تَقُولُ ماخوذست چون تا انداخته شد و لام بوقفه ساکن گشت و او بالتقاء ساکنین بیفتاد قُلْ شد امر غائب معلوم: لِيَقُلْ لِيَقُولَا لِيَقُولُوا تا آخر، نهی غائب: لَا يَقُلْ لَا يَقُولَا لَا يَقُولُوا تا آخر، امر حاضر بانون ثقیله: قُولَنَّ قُولَانَّ قُولَنَّ تا آخر، بانون خفیفه: قُولَنَّ قُولَنَّ قُولَنَّ،

الْقَوْلُ: صرف صغیر:

قَالَ يَقُولُ قَوْلًا فَهُوَ قَائِلٌ وَقَوْلِيْلٌ وَقِيلَ يَقَالُ قَوْلًا فذاك مَقُولٌ وَمَقِيلٌ لَمْ يَقُلْ لَمْ يَقُلْ لَا يَقُولُ لَا يَقَالُ الامر منه قُلْ لِيَقُلْ لِيَقُلْ و النهي عنه لَا تَقُلْ لَا تَقُلْ لَا يَقُلْ لَا يَقُلْ الظرف منه مَقَالٌ و الآلة منه مَقُولٌ و مَقُولَةٌ و مَقَوَالٌ و الجمع منهما مَقَاوِلُ و مَقَاوِيلُ و التصغير منهما مُقِيلٌ و مُقِيلَةٌ و جاء مُقَيُّوْلٌ و مُقَيُّوْلَةٌ بالتصحیح، أفعَل التفضیل منه أَقُولُ و المؤنث منه قَوْلِي و الجمع منهما أَقَاوِلُ و قَوْل و التصغير منهما أَقِيلُ و قَوْلِي.

لِيَقُلْ: در اصل لِيَقُولُ بود ضمه بر و او دشوار داشته نقل کرده بماقبل دادند اجتماع ساکنین شد میان و او و لام و او افتاد.

امر غائب بانون ثقیلہ: لَيَقُولَنَّ لَيَقُولَنَّ لَيَقُولَنَّ تا آخر، در نہی: لَا يَقُولَنَّ لَا يَقُولَنَّ لَا يَقُولَنَّ تا آخر، ونون خفیفہ: لَا يَقُولَنَّ لَا يَقُولَنَّ لَا يَقُولَنَّ، در قَوْلَنَّ وَلَيَقُولَنَّ وَلَا يَقُولَنَّ واو باز پس آمد؛ زیرا کہ التقاء ساکنین نماند، ماضی مجهول: قِيلَ قِيلًا قِيلُوا تا آخر، قِيلَ در اصل قَوْلَ بود، کسرہ بر واو ثقیل بود بقاف دادند بعد سلب حرکت قاف قَوْلَ شد، واو ساکن ما قبل او مکسور، پس واو منقلب شد بیاء، واو از قُلَنَّ تا آخر بالتقاء ساکنین افتاد، ضمہ اصل قاف باز آمد صورت معلوم و مجهول امر یکے شد اصل قُلَنَّ معلوم قَوْلَنَّ ست، واصل قُلَنَّ مجهول قَوْلَنَّ، واصل قُلَنَّ امر اُقُولَنَّ، مستقبل مجهول: يُقَالُ يُقَالَانِ يُقَالُونَ تا آخر، يُقَالُ در اصل يُقَوْلُ بود واو متحرک ما قبل او حرف صحیح ساکن، حرکت واو نقل کردہ بقاف دادند واو در اصل متحرک بود اکنون ما قبل وے مفتوح گشت آں واو را بالف بدل کردند يُقَالُ شد، ہمچنین در دیگر الفاظ، ودر یَقُلَنَّ الف بالتقاء ساکنین بیفتاد، امر غائب مجهول: لَيُقَلَّ لَيُقَالَا لَيُقَالُوا تا آخر، نہی غائب مجهول لَا يُقَلَّ لَا يُقَالَا لَا يُقَالُوا تا آخر، اسم فاعل قَائِلٌ قَائِلَانِ قَائِلُونَ تا آخر، قَائِلٌ در اصل قَاوِلٌ بود، چون واو را در فعل ماضی بالف بدل کردند، در اسم فاعل نیز چنین کردند، والف را حرکت کسرہ دادند، قَائِلٌ شد،

واو باز پس آمد: اگر گوئی: چرا در دَعَتَا واو باز نیاوردند با وجودے کہ التقاء ساکنین دریں جا نیز نماند؟ جواب: گویم اعتبار حرکت ما قبل ضمیر فاعل وحقے لازم است کہ حرف ما قبل موضوع بر سکون نباشد چنانچہ لام قَوْلَا کہ موضوع بر حرکت بود اما چون حرف ما قبل موضوع بر سکون بود لازم نیست، چون تائے دَعَتَا؛ زیرا کہ حرف است، واصل در حرف بناء ست، واصل در بنا سکون ست، اگر گفتہ شود: در آخر قَوْلَنَّ ضمیر نیست تا حرکت لام را لازم گفتہ شود، جواب میدہم: قَوْلَنَّ محمول ست بر قَوْلَا؛ لا شتراکہما فی وجوب فتحۃ ما قبل لختہما. (نور محمد تقی)

حرکت کسرہ دادند: اگر کسی گوید: کہ الف قبول حرکت نمی کند پس چگونہ بوی کسرہ دادند؟ جواب: مراد قوم ازینکہ الف قبول حرکت نمی کند بوصف الف است، وبعء از تحریک الف نمی ماند، بلکہ ہمزہ می گردد، وہمزہ قابل حرکت ست.

اسم مفعول مَقُولٌ مَقُولَانِ مَقُولُونَ تا آخر، مَقُولٌ در اصل مَقُولٌ بود ضمّه بر واو ثقیل بود نقل کرده بما قبل دادند، یک واو بیفتاد، مَقُولٌ شد، پیش بعضی واو اصلی افتاد، بر وزن مَقُولٌ شد، و پیش بعضی واو زائده افتاد بر وزن مَفْعُلٌ شد.

فصل

اجوف یائی از باب فَعَلَ یَفْعَلُ. البَّيْعُ: فروختن و خریدن، ماضی معلوم: بَاعَ بَاعًا بَاعُوا تا آخر، اصل بَاعَ یَبِيعُ بود، یاء متحرک ما قبل وے مفتوح یاء را بالف بدل کردند، بَاعَ شد، و در یَعْنُ تا آخر چون الف بالتقاء ساکنین بیفتاد فته بَاء را بکسرہ بدل کردند تا دلالت کند بر آن کہ عین فعل کہ افتادہ است یاء ست نہ واد، مستقبل معلوم: یَبِيعُ یَبِيعَانِ یَبِيعُونَ تا آخر، اصل یَبِيعُ یَبِيعُ بود، کسرہ بر یاء ثقیل بود بما قبل دادند، یَبِيعُ شد، و در یَبِيعُ وَتَبِعَ یاء بالتقاء ساکنین افتاد، امر حاضر معلوم: یَعْ یَبِيعَا یَبِيعُوا تا آخر، واعلال بر آں قیاس ست کہ در قُلْ گفته شد، بانون ثقیلہ: یَبِيعَنَّ یَبِيعَانَّ یَبِيعُونَ تا آخر، بانون خفیفہ: یَبِيعَنَّ یَبِيعُنَّ یَبِيعْنَ، امر غائب: لَبِيعَ لَبِيعَا لَبِيعُوا تا آخر، با ثقیلہ گوئی: لَبِيعَنَّ لَبِيعَانَّ لَبِيعُونَ تا آخر، با خفیفہ: لَبِيعَنَّ لَبِيعُنَّ لَبِيعْنَ، نہی: لَا تَبِعْ تا آخر، نون ثقیلہ و خفیفہ بر آن قیاس کہ گذشت، ماضی مجہول: بَاعَ یَبِيعَا یَبِيعُوا تا آخر، بَاعَ در اصل یَبِيعُ بود، کسرہ بر یاء ثقیل بود بما قبل دادند سلب حرکت ما قبل یَبِيعُ شد، و در یَعْنُ صورت معلوم و مجہول،

اليَعُ: صرف صغير:

بَاعَ يَبِيعُ بَيْعًا فَهُوَ بَائِعٌ وَبُوعٌ وَيَبِعُ يَبِيعُ فَإِذَا كَانَ مَبِيعٌ وَمُبِيعٌ لَمْ يَبِعْ لَمْ يَبِعْ لَا يَبِيعُ لَا يَبِيعُ الْأَمْرُ مِنْهُ بِعَ لَتَبِعَ لَيَبِعُ لَيَبِيعُ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَبِعَ لَا تَبِعَ لَا يَبِعُ لَا يَبِعُ الظَّرْفُ مِنْهُ مَبَاعٌ وَالْآلَةُ مِنْهُ مَبِيعٌ وَمَبِيعَةٌ وَمَبِيعٌ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَبَايِعُ وَمَبَايِعُ وَالتَّصْغِيرُ مِنْهُمَا مَبِيعٌ وَمَبِيعَةٌ أَفْعَلَ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَبِيعُ وَالْمَوْثُ مِنْهُ بُوعَى وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا أَبَايِعُ وَيَبِيعُ وَأَبِيعُ وَيُسْعَى . اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِكَاتِبِهِ وَلِمَنْ سَعَى فِيهِ وَلِوَالِدَيْهِمَا أَجْمَعِينَ .

وامر یکے شد، ودر اصل مختلف ست، اصل معلوم بیَعَنَ واصل مجهول یُیَعَنَ، واصل امر حاضر اِیْیَعَنَ بود مستقبل مجهول: یُیَاعُ یُیَاعَانِ یُیَاعُونَ تا آخر بر قیاس یقال.

فصل

اجوف واوی از باب فَعِلَ یَفْعَلُ الخوف: ترسیدن، ماضی معلوم: خَافَ خَافَا خَافُوا تا آخر، خَافَ در اصل خَوِفَ بود، و او متحرک ماقبل او مفتوح و او را بالف بدل کردند خَافَ شد، خِیْفَنَ در اصل خَوِفَنَ بود کسره بر واو ثقیل بود، بما قبل دادند بعد سلب حرکت ماقبل واو بالتقاء ساکنین بیفتاد، خِیْفَنَ شد، ودرین موضع بیان باب راعایت کردند که در اصل فَعِلَ بود نه دلالت بر محذوف، مستقبل معلوم: یَخَافُ یَخَافَانِ یَخَافُونَ تا آخر، ماضی مجهول: خِیْفَ خِیْفَا خِیْفُوا تا آخر، مستقبل مجهول: یُخَافُ مِنْهُ تا آخر امر حاضر: خَفَ خَافَا خَافُوا تا آخر، نون ثقیله و خفیفه بر قیاس گذشته، واجوف ازین سه باب اصول آمده ست اسم فاعل از بَاعَ بَائِعٌ، و اسم مفعول مَبِیْعٌ که در اصل مَبِیْعٌ بود،

و درین موضع: جواب سوال ست کسے گوید: در خِیْفَنَ واو حذف شد پس انسب آں بود که ضمہ دادندے ماقبل او را نه کسره، مصنف رحمہ اللہ جواب داد، و حاصلش اینکے: اگر چه مناسب بو او ضمہ بود لیکن التباس می شد بمضموم العین و معلوم نمی شد که از مکور العین ست پس رعایت و دلالت باصل باب کہ بکسر عین ست مقدم داشته اند از رعایت واو، اگر کسے گوید: چرا در قُلْنَ رعایت باب نکردند کہ بفتح عین ماضی ست؟ جواب: فتح فاء بر عین کلمہ دلالت صریحی نہ داشت از اں کہ احتمال بود کہ اصلی باشد، فافہم. یُخَافُ مِنْهُ: در آوردن "منہ" دریں جا و در اسم مفعولش اشارہ است بآنکہ از لازم بے حرف جر مجهول و مفعول نیاید مقدر باشد خواہ مظهر. خَفَ: در اصل اخَوَفَ بود و او متحرک ماقبلش حرف صحیح ساکن حرکت واو نقل کرده بما قبل دادند و او را الف کردند اجتماع ساکنین شد در الف و فاء الف را حذف کردند، و ہمزہ را از جهت استغناء نیز حذف بردند. واجوف ازین: اما طَالَ یَطُولُ پس نزد بعضے از نصّر ست و نزد مخشّری از شَرَفَ آمده، و خلیل گوید: کہ مشترک ست در فَعَلَ بضم العین و فَعَلَ بفتح العین، و لهذا یجیء النعت طائل و طویل.

ضمہ بریاء ثقیل بود نقل کردہ بما قبل دادند، پیش بعضے یا افتاد مَبُوعُ شد، بعدہ واورا یاء کردند، ما قبل یاء مکسور کردند، تا مشتبہ نشود باجوف واوی مَبِيعُ شد بر وزن مَفْعَلٌ، و پیش بعضے واورالذہ افتاد مَبِيعُ شد بر وزن مَفْعَلٌ ضمہ باء بکسرہ بدل کردند مَبِيعُ شد بر وزن مَفْعَلٌ، اسم فاعل از خَافَ خَائِفٌ بر قیاس قَائِلٌ، اسم مفعول مَخُوفٌ مِنْہ کہ در اصل مَخُوفٌ بود یکے از دو واورا افتاد چنانکہ در مَقُولٌ گفتہ شد۔

فصل

ناقص واوی از باب فَعَلَ يَفْعُلُ الدَّعَاءُ وَالِدَعْوَةُ: خواندن، ماضی:

دَعَا	دَعَوْا	دَعَوَا	دَعَتْ	دَعَتَا	دَعَوْنَ	دَعَوَتَ
دَعَوْتُمَا	دَعَوْتُمْ	دَعَوْتِ	دَعَوْتُمَا	دَعَوْتُنَّ	دَعَوْتُ	دَعَوْنَا

اصل دَعَا دَعَوَ بود واورا متحرک ما قبل وے مفتوح واورا بالف بدل کردند دَعَا شد، واصل دَعَوَا دَعَوُوا بود واورا بالف مبدل شد، والف بالتقاء ساکنین افتاد دَعَوَا شد بر وزن فَعَوَا، واصل

ضمہ بریاء: نزد اہل جہاز این تعلیل ست اما پیش بنو تمیم مَبِيعُ است باثبات یاء وحذف واورا این قیاس مطرد است نزد ایشان کہ واورا حذف کنند برائے آنکہ ثقیل ترست، وی گویند: مَقُولٌ، ویاہ را سلامت دارند وی گویند: مَبِيعٌ۔

الدعاء: صرف صغیر:

دَعَا يَدْعُو دُعَاءً وَدَعْوَةً فَهُوَ دَاعٍ وَدَوْنِعٌ يُدْعَى دُعَاءً وَدَعْوَةً فَهُوَ مَدْعُوٌّ وَمُدْعِيٌّ لَمْ يَدْعُ لَمْ يَدْعَ مَا دَعَا مَا دُعِيَ لَا يَدْعُو لَا يَدْعَى لَنْ يَدْعُو لَنْ يَدْعَى الْأَمْرُ مِنْهُ أَدْعُ لَتَدْعُ لَتَدْعُ لَتَدْعُ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَدْعُ لَا تَدْعُ لَا يَدْعُ الظَّرْفُ مِنْهُ مَدْعَى وَالْآلَةُ مِنْهُ مِدْعَى مِدْعَاةٌ وَمِدْعَاءٌ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَدَاعٍ وَمَدَاعِيٌّ وَالتَّصْغِيرُ مِنْهُمَا مُدْعِعٌ وَمُدْعِيٌّ أَفْعَلُ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَدْعَى وَالْمُؤَنَّثُ مِنْهُ دُعَوَى الْجَمْعُ مِنْهُمَا أَدَاعٍ وَدُعَى وَالتَّصْغِيرُ مِنْهُمَا أَدْعِيٌّ وَدُعِيٌّ۔

مبدل شد: اگر کسے گوید: چرا لام فعل را از جہت التقاء ساکنین بخذف خاص کردند؟ جواب: ساکن ثانی ضمیر فاعل ست والضمیر لا یحذف۔

دَعَتْ دَعَوْتُ بود چون واو بالف بدل شد الف بالتقاء ساکنین بیفتاد دَعَتْ شد بر وزن فَعَتْ
والف در دَعَتْ افتاد بالتقاء ساکنین؛ زیرا که حرکت تاء اصلی نیست که در واحد ساکن بوده
است، دَعَوْنَ بر اصل خود ست بر وزن فَعَلْنَ و همچنین باقی الفاظ تا آخر بر اصل خود اند، مستقبل
معلوم: يَدْعُوْ يَدْعُوَانِ يَدْعُوْنَ تا آخر، اصل يَدْعُوْ يَدْعُوْ بود ضممه بر واو ثقیل بود بیفتاد يَدْعُوْ
شد، و همچنین ست حال تَدْعُوْ اَدْعُوْ نَدْعُوْ، وَيَدْعُوَانِ وَتَدْعُوَانِ بر اصل خود اند، وَيَدْعُوْنَ جمع
مذکر اصلش يَدْعُوْنَ بود ضممه بر واو ثقیل بود بیفتاد واو که لام فعل بود بالتقاء ساکنین بیفتاد
يَدْعُوْنَ شد، بر وزن يَفْعُوْنَ، وَيَدْعُوْنَ وَتَدْعُوْنَ جمع مؤنث بر اصل خود ست بر وزن يَفْعُلْنَ
وَتَفْعُلْنَ، وَتَدْعُوْنَ در اصل تَدْعُوْنَ بود، کسره بر واو ثقیل بود، بما قبل دادند، بعد از سلب حرکت
ما قبل واو بالتقاء ساکنین بیفتاد، تَدْعُوْنَ شد، بر وزن تَفْعِيْنَ چون حرف ناصبه در آید گوئی:
لَنْ يَدْعُوَ لَنْ يَدْعُوَا لَنْ يَدْعُوَا تا آخر، و نونهائیکه عوض رفع اند از هفت لفظ ساقط شوند، بنصبه،
و نون ضمیر بر حال خود باشد، و اگر جازمه در آید گوئی: لَمْ يَدْعُ لَمْ يَدْعُ لَمْ يَدْعُ لَمْ يَدْعُ و نون
بجزم افتاد، و نونهائیکه عوض رفع اند نیز بیفتند، و نون ضمیر بر حال خود باشد.

امر حاضر:

أَدْعُ	أَدْعُوا	أَدْعُوا	أَدْعِي	أَدْعُوا	أَدْعُونَ
--------	----------	----------	---------	----------	-----------

لَنْ يَدْعُوَ: بدانکه حرف "لَنْ" نزد جمهور نحات و سیبویه بسیط یعنی غیر مرکب است بخلاف خلیل و کسانی که مرکب از "لا" و "إن" گویند، و نزد فراء "لا" بود الف بنون بدل شد، غرض که این حرف برائے تاکید نفی مستقبل می آید، و از اینجا است که باسین و سوف جمع نشوند، و همچنین ست باقی نواصب در اکثر، و آن پیوسته بمعمول شود متصل باشد بخلاف کسانی و فراء که فصل ال را به قسم و به معمول معمولش هم جائز دارند، مثل: لَنْ وَاللَّهِ أَكْرَمَ زَيْدًا وَلَنْ زَيْدًا أَكْرَمَ، فافهم.

واو بوقت افتاد و نو نہائے عوضی بیفتادند بوقتے چنانکہ بجز مے بانون ثقیلہ :

یعنی امر بانون ثقیلہ

اُدْعَوْنَ	اُدْعَوَانَّ	اُدْعَنَّ	اُدْعَنَّ	اُدْعَوَانَّ	اُدْعَوَانَّ
------------	--------------	-----------	-----------	--------------	--------------

بانون خفیفہ: اُدْعَوْنَ اُدْعَنَّ اُدْعَنَّ. ماضی مجہول: دُعِيَ دُعِيَا دُعُوَاتَا آخر، اصل دُعِيَ دُعُوَ بود،
 بو او بسبب کسرہ ماقبل یا شد، اصل دُعُوَا دُعُوَا بود، و او متحرک ماقبل او مکسور آں و او را بیاء
 بدل کردند دُعِيُوَا شد، بعدہ ضمہ بر یاء ثقیل بود نقل کردہ بما قبل و ادند بعد سلب حرکت ماقبل،
 یاء بالتقائے ساکنین بیفتاد دُعُوَا شد، مستقبل مجہول: يُدْعَى يُدْعِيَانِ يُدْعَوْنَ تا آخر، يُدْعَى در
 اصل يُدْعَوُ بود، و او واقع شد در چہارم جا، حرکت ماقبل او مخالف بود، و او را بیاء بدل کردند يُدْعَى
 شد، باز یاء متحرک ماقبل وے مفتوح یاء را بالف بدل کردند يُدْعَى شود، بریں قیاس ست
 تُدْعَى وَاُدْعَى وَاُدْعَى، و در يُدْعِيَانِ وَاُدْعِيَانِ و او را بیاء بدل کردند، و در يُدْعَوْنَ وَاُدْعَوْنَ
 وَاُدْعَيْنَ و او یاء شد و یاء الف، والف بالتقائے ساکنین بیفتاد، و در يُدْعَيْنَ وَاُدْعَيْنَ جمع مَوْنَتْ و او
 را بیاء بدل کردند، اسم فاعل:

دَاعٍ	دَاعِيَانِ	دَاعُونِ	دَاعِيَّةٌ	دَاعِيَتَانِ	دَاعِيَاتٌ
-------	------------	----------	------------	--------------	------------

اُدْعَنَّ: در اصل اُدْعَوْنَ بود و او را بالتقائے ساکنین حذف کردند، یا بجہت آنکہ چون ضمہ دال بود بر و او حاجتش نماند حذف
 کردند، ہمچنین یائے اُدْعَنَّ: بسبب کسرہ: ہر و او کہ در طرف یاء در حکم طرف بعد کسرہ افتاد آرا بیاء بدل کنند.
 چہارم جا: اگر گوئی: در صورت وقوع و او بر اربع و تخالف حرکت ماقبل چرا و او را بیاء بدل می کنند؟ گویم: از بہر تخفیف چہ کلمہ
 باعتبار طول ثقیل شدہ، اگر گوئی: و او در مَدْعُو وَاُدْعُو در چہارم جا افتادہ است چرا بیاء بدل نکردند؟ جواب: این قاعدہ بفعل
 مختص ست نہ عام مرا اسم و فعل را، کذا ذکر العلامة التفتازانی، اگر گوئی: و او در ارعوی در چہارم جا افتادہ است، چرا بیاء بدل
 نکردند؟ جواب: تعلیل لام کلمہ چون مقدم ست بر عین پس اگر عین را ہم تعلیل کردندے توالی اعلالین لازم می آمد، و لہذا در
 طَوَى وَاُقَوَى و او سلامت داشتہ اند. (مولوی انور علی)

باز یاء متحرک: اگر گوئی: چرا و او را اول بالف بدل نکردند تا مسافت قصر می بود؟ جواب: رعاية لکلا القانونین، یا آنکہ
 قاعدہ کتابت آں بیاء نیز ازاں بر می آمد چہ اگر بالف اوّل بدل میکردند بالف نوشتہ می شد نہ بیاء.

دَاعٍ در اصل دَاعُوٌ بود، و او در چہارم جا افتاد و ما قبل او مکسور بیاء بدل کردند، و ضمہ بر یاء ثقیل بود انداختند، یاء بالتقاء ساکنین بیفتاد، دَاعٍ شد، و چون الف و لام در آری یاء باقی ماند، چنانکہ گوئی: الدَّاعِي، و در دَاعِيَانِ و او یاء شد، دَاعُونُ کہ اصلش دَاعُوْنَ بود، و او یاء شد، ضمہ بر یاء ثقیل بود بما قبل دادند، بعد از سلب حرکت ما قبل، یاء بالتقاء ساکنین بیفتاد، دَاعُونُ شد بر وزن فاعُونُ، اسم مفعول: مَدْعُوٌ مَدْعُوَانِ مَدْعُوْنَ اِلٰخ، مَدْعُوٌ در اصل مَدْعُوٌّ بود، و او اول را در دوم ادغام کردند مَدْعُوٌ شد، ناقص یائی از باب فَعَلَ يَفْعِلُ الرَّمِي: تیر انداختن، ماضی معلوم: رَمَى رَمِيًا رَمَوْا رَمَتْ رَمَتًا رَمَيْنَ تا آخر، ماضی مجہول: رُمِيَ رُمِيًَا رُمُوا تا آخر، مستقبل معلوم: يَرْمِي يَرْمِيَانِ يَرْمُونُ تا آخر، واحد مؤنث مخاطبہ و جمع وے یکسانست، لیکن جمع بر اصل خودست بر وزن تَفْعِلُنَّ، و واحد در اصل تَرْمِيْنُ بود کسرہ بر یاء ثقیل بود انداختند، یاء کہ لام فعلست بالتقاء ساکنین بیفتاد، تَرْمِيْنُ شد بر وزن تَفْعِيْنُ چون ناصبہ در آید گوئی: لَنْ يَرْمِيَ، و چون

بالتقاء ساکنین: یعنی تنوین و یاء اگر کہے گوید: چرا تنوین را بالتقاء ساکنین حذف نکردند؟ جواب میدہم: تنوین علامت اسم متمکنست و العلامة لا تحذف مگر وقتیکہ نائب مناب داشتہ، و آل سہ چیزست اضافت و الف و لام و نون تشبیہ و جمع، یا گویم: تنوین حرف صحیحست و یاء حرف علت، و حرف علت لائق بحذفست نہ حرف صحیح، یا گویم: تنوین خفیفست و یاء ثقیل و خفت مطلوبست در کلام، و ایضا اگر تنوین را حذف می کردند التباس بواحد مخاطبہ امر باب مفاعلة لازم می آمد، و ترامی رسد کہ گوئی: و او در طرف بعد کسرہ افتاد آل و او را یاء کردند و یاء را بالتقاء ساکنین حذف کردند، دَاعٍ شد.

رَمَى: صرف صغیر:

رَمَى يَرْمِي رَمِيًا فَهُوَ رَامٌ وَرَوَيْمٌ وَرُمِيٌّ يَرْمِي رَمِيًا فَذَاكَ مَرْمِيٌّ وَمَرْمِيٌّ لَمْ يَرْمِ لَمْ يَرْمِ مَا رَمَى مَا رَمِيَ لَا يَرْمِي لَا يَرْمِي لَنْ يَرْمِيَ لَنْ يَرْمِيَ الْأَمْرُ مِنْهُ اِرْمِ لَتَرْمِ لَيَرْمِ لَيَرْمِي وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَرْمِ لَا تَرْمِ لَا يَرْمِ الظَّرْفُ مِنْهُ مَرْمِيٌّ وَالْأَلَّةُ مِنْهُ مَرْمِيٌّ وَمِرْمَاةٌ وَمِرْمَاءٌ وَالتَّصْغِيرُ مِنْهُمَا مَرْمِيٌّ وَمَرْمِيَّةٌ وَمَرْمِيَّةٌ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَرَامٌ وَمَرَامِيٌّ أَفْعَلُ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَرْمَى وَالْمُؤَنَّثُ مِنْهُ رُمِيًا وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا أَرَامٌ وَرُمِيٌّ وَالتَّصْغِيرُ مِنْهُمَا أَرْمِيٌّ وَرُمِيَّةٌ.

جازمہ در آید گوئی: لَمْ یَزِمْ یا بجز مے بیفتد، چنانچہ واو در لَمْ یَدْعُ، امر حاضر:

اِزِمَ	اِزِمِیَا	اِزِمُوْا	اِزِمِیْ	اِزِمِیَا	اِزِمِیْنَ
--------	-----------	-----------	----------	-----------	------------

بانون ثقیلہ اِزِمِیْنَ تا آخر بانون خفیفہ اِزِمِیْنَ اِزْمُنْ اِزْمِنْ، مستقبل مجهول یُزِمِیْ یُزِمِیَانِ یُزِمُوْنَ تا آخر بر قیاس یدعی، اسم فاعل:

رَامَ	رَامِیَانِ	رَامُوْنَ	رَامِیَّةٌ	رَامِیَّتَانِ	رَامِیَّاتٌ
-------	------------	-----------	------------	---------------	-------------

اسم مفعول: مَزِمِیْ مَزِمِیَانِ مَزِمُوْنَ تا آخر، مَزِمِیْ در اصل مَزْمُوْیٌ بود، بروزن مَفْعُوْلٌ، واو یاء در یک کلمہ جمع شدند، و سابق ساکن بود واو را یاء کردند و یاء را در یاء ادغام نمودند، و میم را برائے مناسبت یاء کسرہ دادند، مَزِمِیْ شد، ناقص واوی از باب فَعَلَ یَفْعَلُ الرِّضِیُّ وَالرِّضْوَانُ: خشنود شدن و پسندیدن، ماضی معلوم: رَضِیَ رَضِیَا رَضُوا تا آخر، اصل رَضِیَ رَضِیَا رَضُوا بود، واو بود در طرف و ما قبل او مکسور، واو را بیاء بدل کردند، رَضِیَ شد، و رَضُوا در اصل رَضُوا بود و او برائے کسرہ ما قبل یاء شد رَضِیُوا شد، بعدہ ضمہ بر یاء ثقیل بود بما قبل داوند بعد سلب حرکت ما قبل یاء بالتقائے ساکنین بیفتاد رَضُوا شد، بروزن فَعُوْا، ماضی مجهول: رَضِیَ رَضِیَا رَضُوا بر قیاس رُضِیَ تا آخر، مستقبل معلوم: یُزِضِیْ یُزِضِیَانِ یُزِضُوْنَ تا آخر و او را یاء کردند و یاء را الف واحد مخاطبہ و جمع مخاطبات ایجاد در صورت موافق اند، و در تقدیر مخالف اصل تَرَضِیْنَ واحد مَوْنُث تَرَضِیْنَ بر

رَضُوا: صرف صغیر ازین باب ناقص بر قیاس دَعَا یَدْعُوْا است. یُزِضِیْ: یُزِضِیْ در اصل یُزِضُوْا بود و او در موضع ثالث بود اکنون در رابع واقع شد، و حرکت ما قبل مخالف واو بود، و او را یاء کردند بعدہ قاعدہ یاقتنند یاء متحرک ما قبلش مفتوح یاء را بالف بدل کردند، یُزِضِیْ شد بچو یدعی.

تَرَضِیْنَ: در اصل تَرَضُوْنَ بود و او واقع شد در رابع، و حرکت ما قبلش مخالف بود بیاء بدل کردند، بعدہ یاء متحرک ما قبلش مفتوح یاء را بالف بدل کردند، اجتماع ساکنین شد و الف و یاء ضمیر الف را حذف کردند تَرَضِیْنَ شد.

وزن تَفْعَلَيْنَ بود، وَتَرْضَيْنَ جمع مَوْنَتْ بر وزن تَفْعَلْنَ بر اصل ست، مستقبل مجهول: يُرَضَى تا آخر، ناقص یائی نیز از باب الْخَشْيَةِ: ترسیدن، ماضی معلوم: خَشِيَ خَشِيًّا خَشُوا تا آخر، مستقبل معلوم: يَخْشَى يَخْشَيَانِ يَخْشَوْنَ بهجو يَرْضَى، ناقص واوی از باب فَعَلَ يَفْعُلُ الرَّخْوَةُ: ست شدن، ماضی معلوم: رَخُوَ رَخُوا رَخُوا، رَخُوا در اصل رَخُّوا بود، ماضی مجهول: رُخِيَ بر قیاس دُعِيَ مستقبل معلوم: يَرُخُو يَرُخَوَانِ يَرُخَوْنَ تا آخر، مستقبل مجهول: يُرْخَى بهجو يُدْعَى، ناقص یائی از باب فَعَلَ يَفْعُلُ الرَّغْيُ وَالرَّغَايَةُ: چراندن و نگاه داشتن، ماضی معلوم: رَعَى رَعِيًّا رَعَوْا تا آخر، مستقبل معروف: يَرَعَى يَرَعِيَانِ يَرَعُونَ تا آخر، امر حاضر: ارْضُ ارْضِيًّا ارْضُوا تا آخر، بانون ثقیله: ارْضَيْنَ ارْضِيَانِ ارْضُونَّ ارْضَيْنَّ ارْضِيَانَّ ارْضَيْنَانَّ بانون خفیفه: ارْضَيْنَ ارْضُونَّ ارْضَيْنَّ و هم بریں قیاس:

إِخْشَ	إِخْشِيًّا	إِخْشُوا	إِخْشِي	إِخْشِيًّا	إِخْشَيْنَ
وَارْعَ	ارْعِيًّا	ارْعُوا	ارْعِي	ارْعِيًّا	ارْعَيْنَ

خَشُوا: در اصل خَشِيُّوا بود ضمّه بر یاء ثقیل داشته نقل کرده بما قبل دادند بعد سلب حرکت ما قبل اجتماع ساکنین شد در میان یاء و واو، یاء افتاد، خَشُوا شد. معلوم: صرف صغیر این ابواب ناقص یائی بهجور مَمَى يَزِمِي، و ناقص واوی بهجور دَعَا يَدْعُو است. (مولوی انور علی) يَخْشَوْنَ: در اصل يَخْشِيُونَّ بود یاء متحرک ما قبلش مفتوح، یاء را بالف بدل کردند، اجتماع ساکنین شد میان الف و واو، الف را حذف کردند یخشون شد.

رَخُّوا: ضمّه بر واو و شوار داشته ساکن کردند و با اجتماع ساکنین حذف نمودند رَخُّوا شد. ارْضَ: ارْضَ در اصل ارْضُوا بود، واو در رابع افتاد و حرکت ما قبل مخالف آں بود، واو را یاء کردند و یاء را بجز مے ساقط کردند رارض شد.

ارْضُونَّ: در اصل ارْضُونُ بود، واو را یاء بدل کردند، و یاء را بافتاح ما قبل بالف و الف را با اجتماع ساکنین حذف نمودند ارْضُونَّ شد اجتماع ساکنین شد در واو ضمیر و نون تاکید، واو را حرکت ضمّه دادند از آنکه ضمّه اصل ست در تحریک واو، چنانکه کسرہ در یاء و این هر دو بعد فتحه ثقیل نیست رارضُونَّ شد، و همچنین ست ارْضَيْنَّ صیغه واحد مَوْنَتْ.

امر از تَرْخُوا:

أَرْخُوا	أَرْخُوا	أَرْخُوا	أَرْخُوا	أَرْخُوا	أَرْخُوا
----------	----------	----------	----------	----------	----------

هَجُوْ اُدْعُ، اسم فاعل: رَاضٍ وَخَاشٍ وَرَاحٍ بِر قِیَاس دَاعٍ وَرَامٍ، اسم مفعول: مَرَضِيٌّ وَمَحْشِيٌّ وَمَرْعِيٌّ وَمَرْخُوٌّ بِر قِیَاس مَرَمِيٍّ وَمَدْعُوٌّ، ناقص از باب فَعَلَ يَفْعَلُ نیامده است.

اکی حسب بحسب

فصل

لفیف مفروق از سه باب آید، اول: از باب فَعَلَ يَفْعَلُ چوں: الْوَقَايَةُ: نگاه داشتن، ماضی معلوم: وَقَى وَقَيَا وَقَوَا إلخ. بر قِیَاس رَمَى، مستقبل معلوم: يَقِيّ يَقِيَانِ يَقُوْنُ تا آخر، یقی در اصل یَوْقِيْ

رَاضٍ: یعنی رَاضٍ وَرَاحٍ هَجُوْ دَاعٍ در اصل رَاضُوْ وَرَاحُوْ وَدَاعُوْ بود، وادور را بعل افتاد، وحرکت ما قبل مخالف بود یاء کردند، و یاء را با اجتماع ساکنین حذف کردند، رَاضٍ وَرَاحٍ وَدَاعٍ شد. وَخَاشٍ: یعنی خَاشٍ وَرَاحٍ هَجُوْ رَامٍ در اصل خَاشِيٍّ وَرَاعِيٍّ بود، ضمه بر یاء دشوار داشته، ساکن کردند، و یاء را با اجتماع ساکنین حذف نمودند.

مَرَضِيٌّ: مَرَضِيٍّ در اصل مَرَضُوْ بود، وادور! رَعَايَةُ لِلْبَاب، بیاء بدل کردند، مَرَضُوْی شد، بعده وادو یاء یکجا بهم آمدند، واول آنها ساکن بود، وادور یاء کردند، و یاء را در یاء ادغام نمودند، وضمه ضار را بکسره بدل کردند برائے مناسبت یاء، مَرَضِيٌّ شد، اگر گوئی: چرا قاعده مطرده را ترک کرده بر قِیَاس مَدْعُوْ ادغام نکردند، وراه شدوذ رفتند؟ گوئیم: که چوں وادور جمیع تصاریف این باب مثل ماضی و مضارع و معروف و مجهول و اسم فاعل بیاء بدل کرده بودند، سزاوار آن شد که در اسم مفعول نیز بیاء بدل نمایند، تا حکم باب مختلف نگردد، وفاضل بر جندی گفته: که هر ناقص وادی که بر وزن فَعَلَ بکسر العین باشد در اسم مفعولش جائز است که ادغام کنند، و مَرَضُوْ گویند: و جائز است که بیاء بدل کنند و مَرَضِيٍّ گویند، واین اَفْعَح و اشهر است.

وَقَى: صرف صغیر:

وَقَى يَقِيّ وَ قَيَا فَهُوَ وَاَقٍ وَاَوْقَى وَوْقَى وُقِيَ وُقِيَ فَذَاكَ مَوْقَى و مَوْقِيّ لَمْ يَقْ لَمْ يَوْقِ مَا وَقَى مَا وَقَى لَا يَقِيّ لَا يَوْقِيّ لَنْ يَقِيّ لَنْ يَوْقِيَ الْأَمْرُ مِنْهُ قَ لَتَوْقَ لَيَقِ لَيَوْقِ وَ النّهْيُ عَنْهُ لَا تَقِ الظَّرْفُ مِنْهُ مَوْقِ وَ الْآلَةُ مِنْهُ مِيقَى وَ مِيقَاةٌ وَ مِيقَاءُ وَ الْجَمْعُ مِنْهُمَا مَوَاقٍ وَ مَوَاقِيّ وَ التّصْغِيرُ مِنْهُمَا مَوْقٍ وَ مَوْقَاةٌ وَ مَوْقِيّ أَفْعَلَ التّفْضِيلُ مِنْهُ أَوْقَى وَ الْمُؤَنَّثُ مِنْهُ وَ قَيَا وَ الْجَمْعُ مِنْهُمَا أَوَاقٍ وَ وَقَى وَ التّصْغِيرُ مِنْهُمَا أَوْقِيّ وَ وَقِيَا.

و صرف صغیر ابواب دیگر، برین قِیَاس آید.

بود، واو افتاد چنانچه در یَعْدُ، وضمه یاء افتاد چنانکه در یَزْمِي، پس حکم واو این حکم واو مثال ست، و حکم یاء او حکم یائے ناقص دارد با ناصبه گوئی: لَنْ يَّقِيَ الْخ، و با جازمه گوئی: لَمْ يَقِ لَمْ يَقِيَ لَمْ يَقُوا تا آخر، اسم فاعل: وَاقٍ وَاقِيَانٍ وَاقُونَ تا آخر، اسم مفعول: مَوْجِيٌّ چوں: مَرْمِيٌّ.

امر حاضر:

قِ	قِيَا	قُوا	قِي	قِيَا	قَيْنَ
----	-------	------	-----	-------	--------

بانون ثقیله:

قَيْنَ	قِيَانٌ	قُنَّ	قِنَّ	قِيَانٌ	قَيْنَانٌ
--------	---------	-------	-------	---------	-----------

بانون خفیفه:

قَيْنَ	قُنَّ	قِنَّ
--------	-------	-------

باب دوم: فَعَلَ يَفْعَلُ الْوَجْهِي: سوده شدن سم ستور، ماضی معلوم: وَجِيَ وَجِيَا وَجُواً بر قیاس رَضِيَ، مستقبل معلوم: يَوْجِي چوں يَزْضِي، امر حاضر: اِجِ اِجِيَا اِجُواً تا آخر بر قیاس اَرْضَ، بانون ثقیله: اِجِيَنَ بر قیاس اَرْضِيَنَ، بانون خفیفه: اِجِيَنَ اِجُونُ اِجِيَنَ، اسم فاعل: وَاِجِ چوں رَامَ، اسم مفعول: مَوْجِيٌّ چوں: مَرْمِيٌّ.

باب سوم: فَعَلَ يَفْعَلُ الْوَلِي: نزدیک شدن،

ق: "ق" در اصل اَوْقِي بود و او را بموافقت مضارع حذف کردند، و آخر را با مر ساکن کردند، علامت سکون سقوط حرف علت شد اِقِ شد، همزه که بسبب تعذر ابتداء بساکن آورده بودند چوں آن تعذر بر طرف شد همزه را حذف کردند "ق" شد، و تراسد که از تقی بنا کنی، تاء را حذف کنی و یاء را بوقت ساقط نمائی "ق" ماند.

قُوا: از قُون بنا کردند تا علامت مضارع را حذف کردند و آخر را وقف نمودند نون اعرابی افتاد قُوا شد. وَجُوا: در اصل وَجُوا اِجُوا بود و ضمّه بر یاء دشوار داشته نقل کرده ماقبل دادند بعد سلب حرکت ماقبل و یاء را با اجتماع ساکنین حذف کردند وَجُوا شد.

ماضی معلوم: وَلِيَّ وَلِيًّا وَلُوا چوں رَضِي، مستقبل معلوم: يَلِيَّ يَلِيَّانِ يَلُونَّ چوں يَقِي۔
 لفیف مقرون از دو باب آید اول: از باب فَعَلَ يَفْعَلُ چوں الطِّيُّ: پیچیدن، ماضی معلوم:
 طَوَى طَوِيًّا طَوَوْا بر قیاس رَمَى، مستقبل معلوم: يَطْوِي يَطْوِيَانِ يَطْوُونَّ چوں يَرْمِي، امر
 حاضر: اطوِ اطوياً اطووا چوں اِزِم اِزِمِيَا اِزُمُوا، اسم فاعل: طَاوِ طَاوِيَانِ اِلَخ چوں رَام، اسم
 مفعول: مَطْوِيَّ مَطْوِيَّانِ مَطْوِيُونَّ تا آخر۔

باب دوم: فَعَلَ يَفْعَلُ چوں الطِّيُّ: گرسنه شدن، ماضی معلوم: طَوِيَ طَوِيًّا طَوَوْا تا آخر،
 مستقبل معلوم: يَطْوِي يَطْوِيَانِ يَطْوُونَّ تا آخر، امر حاضر: اطوِ چوں اِرْضَ، اسم فاعل: طَاوِ
 چوں رَاضِي، اسم مفعول: مَطْوِيَّ تا آخر۔ مہموز الفاء صحیح از باب فَعَلَ يَفْعَلُ الأَمْرُ: فرمودن،
 ماضی: أَمَرَ أَمْرًا أَمَرُوا تا آخر، مستقبل: يَأْمُرُ يَأْمُرَانِ يَأْمُرُونَ تا آخر، چنانچہ در صحیح دانستہ شد، امر
 حاضر: أَوْمَرُ أَوْمَرًا أَوْمَرُوا تا آخر، اصل أَوْمَرُ أَوْمَرُوا بود، دو ہمزہ جمع شدند، اول مضموم ثانی ساکن،

الطِّيُّ: طَيَّ در اصل طَوِيَ بود و او و یادریک کلمہ بہم آمدند اول آنہا ساکن بود و او را یاء کردہ در یاء ادغام کردند طَيَّ شد۔
 طَوَى: در اصل طَوِيَ بود و یاء متحرک ما قبلش مفتوح یاء را بالف بدل کردند طَوَى شد، و در واو کہ عین کلمہ است این تعلیل
 نکردند از آنکہ اجتماع تعلیلین در یک کلمہ از جنس واحد لازم می آمد۔

طَوِيَ: صرف صغیر:

طَوَى يَطْوِي طَيًّا فَهُوَ طَاوٍ وَطَوَى وَطَوِيَ يَطْوِي طَيًّا أَفْذَاكَ مَطْوِيٍّ وَمُطَيٍّ مَا طَوَى مَا طَوِيَ لَمْ يَطْوِ لَمْ يَطْوِ لَا يَطْوِي
 لَا يُطْوِي لَنْ يَطْوِيَ لَنْ يَطْوِيَ الْأَمْرُ مِنْهُ اطوِ لِيُطْوِ لِيُطْوِ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَطْوِ لَا تُطْوِ لَا يَطْوِ الظَّرْفُ مِنْهُ
 مَطْوَى وَمَطَوَاءٌ وَالتَّصْغِيرُ مِنْهُمَا مُطَيٍّ وَمُطَيَّةٌ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَطَاوٍ وَمَطَاوِيٌّ أَفْعَلَ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَطْوَى وَالْمُؤَنَّثُ
 مِنْهُ طَيًّا التَّصْغِيرُ مِنْهُمَا أَطَيٍّ وَطَيًّا وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا أَطَاوٍ وَطَوَى۔

مستقبل معلوم: و در بعض نسخ بجائے اِی تصریف قوی بقوی یافتہ می شود فرق اِی قدرست کہ طوی بطوی ناقص یائی
 ورضی یرضی ناقص وادی بقاعدہ رضی یرضی وادش یاء شد۔ صحیح: مراد بصحیح درینجا مہموزست فقط بے قران حرف علت۔

ثانی را با و بدل کردند برائے ضمہ ما قبل، اگر اول مکسور باشد ثانی بیاء بدل شود، چنانکه در امر حاضر اَدَبْ یأْدُبْ گوئی: اِیْدِبْ، و اگر مفتوح بود دوم بالف شود، چنانکه گوئی: اَمَنَ در اصل اَأْمَنَ بود، همزه ثانی بمناسبت حرکت ما قبل الف شد.

مهموز العین صحیح الزَّأْرُ: بانگ کردن شیر زَأَرُ یَزْءُرُ چوں: ضَرَبَ یَضْرِبُ مهموز اللام صحیح القَرءُ: خواندن قَرَأَ یَقْرَأُ چوں: مَنَعَ یَمْنَعُ. مهموز اللام واجوف یأی الْمَجِئُ: آمدن جَاءَ یَجِئُ مَجِئًا فَهُوَ جَاءَ وَجِئُ یُجَاءُ مَجِئًا فَهُوَ مَجِئُ الْأَمْرِ جِئُ وَالنَّهْيُ لَا تَجِئُ.

مهموز الفاء و ناقص الأتئی و الإتیان: آمدن أَتَى یَأْتِی چوں: رَمَى یَرْمِی، و در امر گوئی: اِیْتِ همزه یاء شد. مهموز العین و مثال الوأْدُ: زنده در گور کردن وَأَدَّ یَدُّ چوں: وَعَدَ یَعْدُ.

مهموز العین و لفیف مقرون الوأی: وعده کردن وَأَى یَئِی چوں: وَقَى یَقِی. مهموز الفاء و لفیف مقرون الاوی: جائے گرفتن أَوَى یَأْوِی چوں: طَوَى یَطْوِی.

مهموز الفاء و مضاعف الإمامة پیشوائی کردن أَمَّ یَوْمُ چوں مَدَّ یَمْدُ حکم مضاعف دارد، پس حکم مهموز هر باب بر قیاس آن باب بود.

جاء: در اصل جَاءَ یَ بود بتقدیم یاء بر همزه یاء واقع شد بعد الف فاعل یاء را همزه بدل کردند جَاءَءَ شد، دو همزه جمع آمدند یکی از آنها مکسور ثانی را بیاء بدل کردند جَایَءَ شد ضمہ بر یاء دشوار داشته ساکن کردند اجتماع ساکنین شد در میان یاء و تنوین، یاء را حذف کردند جَاءَءَ شد، و این نزد سیبویه است، و اما نزد خلیل اصل جَاءَءَ جَایَءَ بود، همزه را بجائے یاء بردند پس جَایَءَ یَءَ شد، ضمہ بر یاء دشوار داشته ساکن کرده بالتقاء ساکنین حذف نمودند.

مَجِئُءَ: مَجِئُءَ در اصل مَخِیوُءَ بود، ضمہ بر یاء ثقیل داشته نقل کرده بما قبل دادند، اجتماع ساکنین شد در میان یاء و واء، و او را بر مذهب حذف کردند و بر مذهب یاء مَجِئُءَ شد بر قیاس مَبِیْعَءَ. الاوی: بضم اول و کسر ثانی.

از سه باب اصول آمده است، اول **فَعَلَ يَفْعُلُ**، چنانکه گذشت، دوم **فَعَلَ يَفْعَلُ** چوں: **بَرَّ يَبْرُ بَرًّا** فهو بَارُّ الامر بَرَّ بَرًّا اَبْرَرُ.

سوم **فَعَلَ يَفْعِلُ** چوں: **فَرَّ يَفِرُّ**، و در امر واخوات وے ازیں دو باب سه وجه جائز است؛ زیرا که ضمه از برائے موافقت عین مستقبل بود ساقط شد، نون ثقیله: **مُدَّنَ مُدَّانٌ مُدَّنَ مُدَّنٌ مُدَّنَ مُدَّانٌ** اُمْدَدَنَانٌ، بانون خفیفه **مُدَّنَ مُدَّنٌ مُدَّنٌ**، اسم فاعل **مَادَّ مَادَّانٍ مَادُّونَ مَادَّةٌ مَادَّتَانِ مَادَّاتٌ**، اسم مفعول **مَمْدُوذٌ مَمْدُوذَانِ مَمْدُوذُونَ** تا آخر.

فصل

بدانکه مصدر میمی واسم مکان و زمان در فعل ثلاثی مجرد از **يَفْعَلُ مَفْعَلٌ** آید چوں: **مَشَرَبْتُ** یعنی آشامیدن، و زمان آشامیدن و مکان آشامیدن، و از **يَفْعُلُ** نیز، همچنین آید چوں: **مَقْتَلْتُ** و در چند کلمه اسم زمان و مکان بر وزن **مَفْعِلٌ** است چوں: **مَطْلَعٌ وَمَشْرِقٌ وَمَغْرِبٌ وَمَسْجِدٌ وَمَنْبِتٌ، وَمَفْرِقٌ وَمَسْقِطٌ وَمَنْسِكٌ وَمَجْرَزٌ**، و دریں جا همه فتح جائز بود، و از **يَفْعِلُ** مصدر میمی **مَفْعَلٌ** آید، و اسم زمان و مکان **مَفْعِلٌ** آید چوں: **مَجْلَسٌ مَجْلِسٌ**، و از ناقص و لفیف مطلقا همه **مَفْعَلٌ** آید، و از مثال مطلقا همه **مَفْعِلٌ** چوں **مَوْعِدٌ**، و هر چه نه چنین بود او شاذ باشد.

فتح جائز بود: و **مَنْحَرٌ وَمَوْفِقٌ وَمَسْكَنٌ** نیز ازان است که فتح و کسره هر دو جائز است و مصنف رحمه الله ذکر آن نکرده. **مطلقا**: یعنی خواه از **يَفْعِلُ** بکسر العین باشد یا نه، و خواه لفیف مقرون باشد یا مفروق. (مولوی انور علی) و از مثال: شعر:

ظرف **يَفْعِلُ مَفْعِلٌ** است الا از ناقص ای کمال غیر **يَفْعِلُ مَفْعَلٌ** آید **دامنا** الا مثال

شاذ باشد: چوں **مَظَنَّةٌ** بکسر ظای معجمه از **نَصَرَ** و اما **مَحْجِرَةٌ** بفتح باء و ضم آن صیغه ظرف بمعنی دوات. و **مَقْبِرَةٌ** بحرکات ثلاثه باء، و **مَشْرِقٌ** مثله از قبیل اسم ظرف نیستند اگر چه معنی ظرفیت در آن یافته می شود، کذا **حقوق شارح الاصول**.

بدانکه مِفْعَلٌ وَمِفْعَلَةٌ وَمِفْعَالٌ برائے آلہ بود چوں: مِخِیْطٌ وَمِفْرَقَةٌ وَمِقْرَاضٌ، وَفَعْلَةٌ برائے مرت بود چوں: ضَرْبَةٌ، وَفَعْلَةٌ برائے ہیأت بود چوں: جِلْسَةٌ، وَفَعْلَةٌ برائے مقدار بود چوں: أَكْلَةٌ، وَفَعَالَةٌ برائے آن چیز آید کہ از فعل ساقط شود چوں کُنَاسَةٌ وَقَلَامَةٌ وَقِرَاضَةٌ.

بدانکه از مزید ثلاثی و رباعی مجرد و مزید فیہ مصدر میمی و اسم مکان و اسم زمان بروزن اسم مفعول آن باب بود چوں: مُکْرَمٌ وَمُدْخَرَجٌ وَمُتَدَخَّرَجٌ.

فصل

بدانکه فَعْلٌ یَفْعَلُ مشروط ست بانکه عین فعل او یا لام فعل او حرفی از حروف حلق باشد، و آن شش حرف ست: همزه و هاء و حا و خاء و عین و غین،

مرت بود: بنائے مرت و نوع از فعل ثلاثی مجرد کہ تاء در آخر مصدرش نباشد بر فَعْلَةٌ بالفتح، وَفَعْلَةٌ بالکسر باشد، و اگر تاء در آخرش بود پنجمو: نَشْدَةٌ وَرَحْمَةٌ پس بروزن مصدر مستعمل آن باب آید، و از غیر ثلاثی اگر در مصدرش تاء باشد، پس بر مصدر مستعملش می آید، چوں دَخْرَجَةٌ وَاسْتِفْقَامَةٌ، و اگر تاء در آخرش نباشد در مصدر مستعملش تاء زائد کرده شود، چوں انْطِلَاقَةٌ وَتَدَخْرَجَةٌ. (مولوی انور علی)

فصل: بدانکه این شروع است در بیان خواص ابواب ثلاثی مجرد چوں این ابواب کثیر الخواص اند احتوائے آن دریں مختصر دشوار بود، لہذا بالکلیہ آنہا را ترک کردند، مگر خاصہ باب فَعْلٌ یَفْعَلُ بفتح عین ماضی و مضارع کہ اکثر بر اذان مبتدیان در لزوم این خاصہ کہ از یک جانب ست بجانب دیگر اشتباہ می شود لہذا می گوید: کہ این باب مشروط ست بانکہ بجائے عین فعلش یا لام فعلش حرفی از حروف حلق باشد تا ثقل آن حرف حلقی ملاتی خفتے کہ از فتح عین عارض شدہ بنماید پس معلوم شد کہ ہر گاہ ماضی و مضارع را بجهت فتح عین نہ منا خفتے عارض خواہد شد ناگزیر ست در انہا بودن حرفی از حروف حلق، نہ اینکه جائیکہ حرف حلق خواہد بود فتح عینین ہم ضرور خواہد بود، فلہذا اَبی یأبى را شاذ گفتند؛ لخلوہ عن حروف الحلق مع فتح العینین وَدَخَلَ یَدْخُلُ را از آنکہ ضرور نیست کہ ہر جا کہ حرف حلق بود لا محالہ در آنجا فتح بودہ باشد چنانکہ وضو شرط نماز ست کہ نماز بے وضو یافتہ نمی شود، نہ اینکه ہر جا کہ وضو یافتہ شود نماز ہم بالضرور یافتہ شود؛ زیرا کہ جائز ست کہ وضو برائے طواف و تلاوت قرآن شریف و امثال آن کردہ باشد. (مولوی انور علی)

دور مثال ازین باب چون: وَضَعَ يَضَعُ، وادور مستقبل معلوم بیفتاد؛ زیرا که در اصل یَوْضِعُ بوده است چنانکه در یَعِدُ بعده کسره ضاد را بفتح بدل کردند بجهت موافقت حرف حلق بخلاف وَجَلَّ يَوْجَلُّ که وادو باقی ماند بر حال خود.

باب افعال صحیح ماضی: اَکْرَمَ اَکْرَمًا اُکْرِمُوا تا آخر، مستقبل: يُکْرِمُ يُکْرِمَانِ يُکْرِمُونَ تا آخر، اصل یُکْرِمُ یُاکْرِمُ بوده است چون در اُکْرِمُ که در اصل اُکْرِمُ بود، دو همزه جمع شدند یکے را از جهت گرانی انداختند، ودر باقی الفاظ نیز افتاد جهت موافقت اُکْرِمُ، امر حاضر را از مستقبل مخاطب گیرند، وگویند اُکْرِمَ اَکْرِمًا اُکْرِمُوا تا آخر، واین همزه قطعی ست چون بما قبل خود متصل شود ساقط نگردد چون: فَأَکْرِمْ وَتُمْ اَکْرِمْ ونون ثقیله و خفیفه بران قیاس که دانسته شد، اسم فاعل: مُکْرِمٌ مُکْرِمَانِ مُکْرِمُونَ تا آخر، اسم مفعول:

دور مثال: جواب سوال ست اگر کسی گوید هرگاه فَتَحَ یَفْتَحُ عین باشد وادو از مضارع او چرا حذف نمودند؟ جواب میدهم: که یَضَعُ را در استعمال، حذف وادو یافته اند و حذف وادو نمی شود مگر از کسر عین، پس برائے محافظت قاعده صرفیه فرض کرده اند که اصل او یَوْضَعُ بود بکسر عین بعد از حذف وادو کسره را بفتح بدل کردند برائے رعایت حرف حلق ثقیل، چنانچه تقدیر عدل در عَمَرُ برائے وقایت قانون نحو کرده اند، و لازم نیست که این مراعات در هر جامرعی دارند، و امثال بعد نیز مفتوح العین نمایند از آنکه مقام هر یک جداگانه است جائے بحسب مقام اعتبار چیزے می کنند، و جائے بمقتضائے محل آن چیز را از اعتبار ساقط می گردانند:

هر سخن وقتی و هر نکته مقامے دارد (مولوی انور علی)

یُاکْرِمُ: بدلیل آنکه مضارع حاصل می شود زیادت یکے از حروف اتین بر ماضی وے وچون ماضی اَکْرَمَ باثبات همزه قطعی بود لاجرم در مضارع ثابت خواهد بود، بخلاف همزات وصل چون: یَفْتَعِلُ و یَسْتَفْعِلُ که خود بخود از مضارع ساقط می شود. (مولوی انور علی)

اُکْرِمُ: اگر گوئی: که قاعده مطرده است که هر جادو همزه جمع آیند ویکے از آنها مضموم باشد ثانی را باو بدل می کنند، پس چرا ازین قاعده اعراض کرده بسوئے حذف که نادر الوقوع ست رقتند و همزه ثانی را باو بدل نه نمودند؟ جواب: عرب را مهمل ممکن در کلام خود خفت مطلوب می باشد، چنانچه از جمع تکسیر خماسی، و ترخیم هوید است، و هر چند که خفت زائد شود لا محاله اولی خواهد بود، فلذا حذف را بر قلب ترجیح دارند. (مولوی انور علی)

مُكْرَمٌ مُكْرَمَانِ مُكْرَمُونَ تا آخر، غالب در باب افعال تعدیہ فعل ثلاثی مجرد لازم باشد چوں:
 أَذْهَبْتُ زَيْدًا فَذَهَبَ زَيْدٌ وَأَجْلَسْتُ زَيْدًا فَجَلَسَ زَيْدٌ، و شاید کہ بمعنی دخول در وقت باشد
 چوں: أَصْبَحَ زَيْدٌ وَأَمْسَى، و گاه باشد کہ بمعنی رسیدن بہنگام بود چوں: أَحْصَدَ الزَّرْعُ، و بمعنی
 کثرت آید چوں: اَثْمَرَ النَّخْلُ، و بمعنی یافتن چیزے بر صفتے باشد چوں: أَحْمَدْتُ زَيْدًا أَيْ
 وَجَدْتُهُ مَحْمُودًا، و بمعنی سلب نیز بیاید چوں: أَشْكَيْتُهُ مِثَالَ وَادِي، الإِيْعَادُ: بیم کردن در اصل
 إِيْعَادٌ بود و او ساکن را برائے کسرہ ما قبل بیاء بدل کردند إِيْعَادٌ شد، ماضی معلوم: أَوْعَدَ أَوْعَدَا
 أَوْعَدُوا تا آخر، مستقبل معلوم: يُوعِدُ يُوعِدَانِ يُوعِدُونَ تا آخر، امر حاضر: أَوْعِدْ أَوْعِدَا أَوْعِدُوا
 إلخ، اسم فاعل: مُوْعِدٌ إلخ، اسم مفعول: مُوْعَدٌ إلخ. مثال یائنی الإِيسَارُ: توانگر شدن، ماضی
 معلوم: أَيْسَرَ أَيْسَرَا أَيْسَرُوا تا آخر، مستقبل معلوم: يُوسِرُ يُوسِرَانِ يُوسِرُونَ تا آخر، ماضی
 مجهول: أَوْسَرَ أَوْسَرَا أَوْسَرُوا إلخ مستقبل مجهول يُوسِرُ يُوسِرَانِ يُوسِرُونَ إلخ.

امر حاضر:

أَيْسِرُ	أَيْسِرَا	أَيْسِرُوا	أَيْسِرِي	أَيْسِرَا	أَيْسِرْنَ
----------	-----------	------------	-----------	-----------	------------

امر حاضر بانون ثقیلہ:

أَيْسِرَنَّ	أَيْسِرَانَّ	أَيْسِرُونَّ	أَيْسِرِنَّ	أَيْسِرَانَّ	أَيْسِرَنَنَّ
-------------	--------------	--------------	-------------	--------------	---------------

غالب در باب افعال: یعنی استعمال این باب برائے تعدیہ اکثری است بنسبت خواص دیگر، و بیانش می آید یا بہ نسبت لزوم کہ
 نیز از خواص این باب ست چوں: كَيْبَتُهُ فَأَكْبَّ اِيْ بر روا قلندم اور ایس بر روا قلد.

اَثْمَرَ النَّخْلُ: و در بعضی لُحْ اَثْمَرَ الرَّجُلُ و هو یحتمل بالتاء الفوقانیة، ای خرما بسیار شدند پیش مرد، و بالثلاثۃ یعنی صاحب
 فرزندان شد مرد. (مولوی انور علی) یُوسِرُ: یوسر در اصل یُوسِرُ بود، یاء ساکن ما قبلش مضموم یاء را بواو بدل کردند و همچنین
 در أَوْسِرَ ماضی مجهول، مُوْسِرٌ صیغہ اسم فاعل و اسم مفعول. أَيْسِرَانَّ: اگر گوئی: کہ در أَيْسِرَانَّ و امثال آن الف بسبب اجتماع
 ساکنین چرا نیفتاد؟ گویم: جائیکہ ساکن اول حرف مدہ یالین بود، و دوم مد غم باشد آنرا اجتماع ساکنین علی حدہ می گویند، و این نزد
 عرب جائز است، چنانچہ در دَابَّةً وَخَوِصَّةً، فافہم.

بانون خفیفہ:

أَيَسِرْنَ	أَيَسِرْنَ	أَيَسِرْنَ
------------	------------	------------

امر غائب: لِيُوسِرَ لِيُوسِرَا لِيُوسِرُوا تا آخر، نہی غائب: لَا يُوسِرَ لَا يُوسِرَا لَا يُوسِرُوا تا آخر، اسم فاعل: مُوسِرٌ مُوسِرَانِ مُوسِرُونَ تا آخر، اسم مفعول: مُوسَّرٌ مُوسَّرَانِ مُوسَّرُونَ تا آخر، اجوف واوی الإقَامَةُ: بی پای داشتن.

ماضی معلوم: أَقَامَ أَقَامَا أَقَامُوا تا آخر، أَقَامَ در اصل أَقَوَّمَ بود، واو متحرک ما قبل او حرف صحیح ساکن فتح واورا نقل کرده بما قبل دادند، واو در موضع حرکت بود، وما قبل وی مفتوح، واورا بالف بدل کردند، أَقَامَ شد، ودر أَقَمْنَ تا آخر الف بالتقاء ساکنین بیفتاد.

مستقبل معلوم: يُقِيمُ يُقِيمَانِ يُقِيمُونَ تُقِيمُ تُقِيمَانِ يُقِمْنَ تا آخر، يُقِيمُ در اصل يُقَوِّمُ بود کسرہ بر واو ثقیل بود بما قبل دادند، ورائے کسرہ واو بیاء بدل شد، ودر يُقِمْنَ وَتُقِمْنَ یاء بالتقاء ساکنین بیفتاد، ماضی مجهول: أَقِيمَ أَقِيمَا أَقِيمُوا تا آخر.

مستقبل مجهول: يُقَامُ يُقَامَانِ يُقَامُونَ تُقَامُ تُقَامَانِ يُقَمْنَ تا آخر، امر حاضر: أَقِمْ أَقِمَا أَقِيمُوا، نون ثقیلہ: أَقِمَنَّ أَقِمَانَّ أَقِمَنَّ أَقِمَنَّ أَقِمَنَّ أَقِمَنَّ، نون خفیفہ: أَقِمَنَّ أَقِمَنَّ أَقِمَنَّ أَقِمَنَّ، اسم فاعل: مُقِيمٌ، اسم مفعول: مُقَامٌ، اصل مُقِيمٌ مُقَوِّمٌ بود بر قیاس يُقِيمُ، اصل مُقَامٌ مُقَوِّمٌ بود بر قیاس يُقَامُ، واورا بالف قلب کردند، ودر يُقَمْنَ وَتُقَمْنَ الف بیفتاد، نہی: لَا تُقَمْ، حمد: لَمْ يُقَمْ، یاء بالتقاء ساکنین بیفتاد، نفی: لَا يُقِيمُ، استفہام: هَلْ تُقِيمُ، إقَامَةً در اصل إقَوَامًا بود بر وزن إفعلاً، فتح واورا بما قبل دادند، واو الف شد، و بیفتاد عوض او تاء در آخر در آوردند

أَقِمْ: أَقِمْ در اصل أَقَوَّمَ بود واو مکسور ما قبل او حرف صحیح ساکن، حرکت واو نقل کرده بما قبل دادند، واورا از جهت کسرہ ما قبل بیاء بدل کردند اجتماع ساکنین شد میان یاء ومیم، یاء را حذف کردند، أَقِمْ شد. (مولوی انور علی)

إِقَامَةٌ شد، اجوف یائی الإِطَارَةُ: پریدن و پرانیدن، أَطَارَ يُطِيرُ إِطَارَةً فَهُوَ مُطِيرٌ، اسم مفعول:
مُطَارٌ، امر: أَطِرْ، نهي: لَا تُطِرْ، ناقص واوی الإِرْضَاءُ: خوشنود گردانیدن، أَرْضَى يُرْضِي
إِرْضَاءً الْمُرْضِي الْمُرْضَى، امر: أَرْضِ نهي: لَا تُرْضِ نون ثقیله: أَرْضَيْنَ تا آخر، إِرْضَاءٌ در
اصل إِرْضَاؤٌ بود، واو واقع شد در آخر بعد الف زائده، بدل شد به همزه، و همچنین ست حال واو و یاء
که بعد الف زائده باشد چون كِسَاءٌ وَرِدَاءٌ که در اصل كِسَاؤٌ وَرِدَاؤٌ بود، لفیف مفروق،
الإِنْجَاءُ: سوده شدن سم ستور، أَوْجَى يُوجِي إِنْجَاءً فَهُوَ مُوجٍ، امر: أَوْجِ، نهي: لَا تُوجِ، لفیف
مقرون الإِهْوَاءُ: دوست گردانیدن، أَهْوَى يُهْوِي إِهْوَاءً فَهُوَ مُهْوٍ وَأَهْوَى يُهْوِي إِهْوَاءً فَهُوَ
مُهْوًى، امر: أَهْوِ، نهي: لَا تُهْوِ، مضاعف الإِحْبَابُ: دوست داشت، أَحَبَّ يُحِبُّ إِحْبَابًا
الْمُحِبُّ الْمُحَبَّ، امر: أَحِبَّ أَحِبَّ أَحِبَّ، نهي: لَا تُحِبَّ لَا تُحِبَّ لَا تُحِبَّ، مهور

إِقَامَةٌ شد: [در وقت اضافت حذف کنند چون ﴿وَإِقَامَ الصَّلَاةِ﴾ (الأنبياء: ۷۳)] و از مصادر و افعال این باب که واو و یاء دران
بر اصل ماند، اینست، الإِخْوَاخُ: نیازمند کردن و گشتن، الإِهْوَاخُ: سبکار یافتن کس را و ابله یافتن، الإِزْوَاخُ: برگردیدن آب
و گنده شدن گوشت، الإِجْوَادُ: نیک کردن، الإِزْوَادُ: نرمی در سیر کردن، الإِسْوَادُ: مهتر زادن و سیاه زادن، الإِخْوَادُ: بجائے
مهمله نیک برانیدن، الإِعْوَارُ: برهنه شدن و یک چشم زدن، الإِعْوَارُ: درویش شدن و کردن، الإِخْوَانُ: صید را بگنجستن، بر صیاد
تا بگیرد، الإِخْوَانُ: برگ نیاوردن حرما، الإِغْوَاصُ: کار بر خصم دشوار فرا گرفتن و همچنین: إِرْوَاضٌ وَإِشْوَاكٌ وَالْوَاكُ وَإِخْوَالٌ
وإِخْوَالٌ وَإِطْوَالٌ وَإِعْوَالٌ وَإِقْوَالٌ وِعَوَاءٌ از واوی، واما از یائی الإِطْيَابُ: چیزے حلال و پاک آوردن، الإِهْيَابُ: برانگیختن،
الإِخْيَاسُ: زیرک زادن، الإِغْنَامُ الإِعْيَالُ الإِخْيَالُ والإِدْيَالُ الإِخْيَارُ الإِزْيَانُ الإِعْيَانُ الإِنْيَانُ، و معنی آنها در لغت معلوم می
شود. (مولوی انور علی)

أَرْضَى: در اصل أَرْضَوْ بود و او بود در موضع ثالث، اکنون در رابع افتاد و او رایاء کردند و یاء را بافتاح ما قبل الف کردند.

أَرْضَى: در اصل أَرْضَوْ بود، واو واقع شد در امر که مجزوم بود بوقف پس آن واو بوقفی افتاد، أَرْضَى شد.

كِسَاؤٌ: و مثال ناقص یائی مصنف رحمه الله ذکر کرده از انست، الإِغْنَاءُ: توانگر کردن، الإِفْنَاءُ: نیست کردن، أَفْنَى يُفْنِي إِفْنَاءً إلخ.

الفاء الإِيمَانُ: گرویدن آمَنَ يُؤْمِنُ إِيْمَانًا، دوہمزہ جمع شدند اول مکسور ثانی ساکن واجب شد
 قلب دوم بیاء، ودر آمَنَ بالف ودر أُؤْمِنَ بواو، چنانکہ در ما تقدم معلوم شد، ودر يُؤْمِنُ وُؤْمِنُ
 قلب ہمزہ بواو جائزست نہ واجب۔

واجب: آنکہ مصنف ﷺ ذکر کردہ مہوز الفاء واجوف چوں: الإِيَادَةُ: نیرومند گردانیدن مہوز الفاء، وناقص چوں: الإِيْدَاءُ:
 آزدن کے را مہوز العین چوں: الإِسْتَارُ: پس خوردہ نگذاشتن مہوز العین و مثال چوں: الإِيْقَازُ: بخشم آزدن، الإِيْقَاسُ:
 نومید کردن مہوز العین، وناقص چوں: الإِرَاءُ وَالْإِرَاءَةُ: نمودن، مہوز اللام: الإِنْبَاءُ: خبر دادن، مہوز اللام و مثال چوں:
 الإِيْمَاءُ: اشارہ کردن، مہوز اللام واجوف چوں: الإِسَاءَةُ: گمان بد بردن بکسی، الإِضَاءَةُ: روشن شدن و کردن، مہوز الفاء
 ولفیف مقرون چوں: الإِيْوَاءُ: بہ آبادے بردن کے را، واللہ اعلم۔ (مولوی انور علی)

تبصره ضروری الحفظ بصیرت افزای حفظ کنندگان

مهموز العین و ناقص یائی الإِراءَاءُ والإِراءَةُ: نمودن اصل الإِراءَاءُ الإِراءَائِیُّ بود، یاء بسبب وقوع بعد الف زائده همزه شد، واصل الإِراءَةُ الإِراءَائِیُّ بود، یاء بقاعده مذکور همزه شد، و حرکت همزه متحرکه که بعد ساکن بسکون غیر لازم واقع است نقل کرده بما قبل دادند، و همزه را بر خلاف قیاس برائے تخفیف وجوبا بیگنند، و عوض آن تاء در آخر افزودند الإِراءَةُ شد.

ماضی معروف: أَرَى أَرِیَا أَرَوْا أَرَتْ أَرَتَا أَرِینَ إلخ اصل أَرَى أَرِیُّ بود، حرکت همزه متحرکه واقع بعد ساکن بسکون غیر لازم بما قبل دادند، و همزه را برائے تخفیف بر خلاف قیاس وجوبا بیگنند، و یاء لام کلمه بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف گشت، و در جمع مذکر و غائبه الف باجماع ساکنین حقیقه، و در ثنیه غائبه بفراهم آمدن، و دو ساکن تقدیری بیفتاد، و در ثنیه مذکر بسبب لزوم التباس ثنی بواحد، و در باقی صیغها بعدم علت قلب یاء الف نگرید.

مضارع معروف: یُرِی یُرِیان یُرُونَ تُرِی تُرِیان تُرِینَ إلخ اصل یُرِی یُرِیُّ یُرِیُّ بر وزن یُکْرِمُ بود، حرکت همزه متحرکه که بعد ساکن بسکون غیر لازم واقع است بما قبل دادند، و همزه را برائے تخفیف بحذف واجب بر خلاف قیاس انداختند، و ضم که حرکت ثقیل است از یاء که حرف علت ضعیف است بجهت ثقل حذف ساختند، و همچنین در تُرِیُّ أَرِیُّ نُرِیُّ، و در جمع مذکر و مخاطبه یاء بعد نقل حرکتش بما قبل بفراهم آمدن، و دو ساکن بیفتاد، و در باقی صیغها سوائے حذف همزه بقانون مذکور بوجه عدم علت تغییری نشد.

ماضی مجهول: أَرِی أَرِیا أَرَوْا أَرِیت أَرِیتا أَرِینَ تا آخر، أَرِی در اصل أَرِای بود همزه بقانون مذکور بیفتاد، و همچنین در تمامی صیغها، مگر در جمع مذکر غائب یاء بعد نقل حرکتش بما قبل بعد سلب حرکت آن نیز ساقط کردند.

مضارع مجهول: يُرَى يُرَيَانِ يُرَوْنَ تُرَى تُرَيَانِ يُرَيْنَ إلخ، يُرَى در اصل يُرَأَى بود ہمزه بقانون مذکور بیفتاد و یاء بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف گردید، و ہمچنین در تُرَى اُرَى تُرَى، و از جمع مذکر و مخاطبہ الف با اجتماع ساکنین نیز ساقط گردید، و در چار تشنیہ بسبب لزوم التباس لفظی بمفرد وقت دخول لَنَ براں، و در ماتی صیغنا بعد م علت اعلال یا الف نگرید.

نفی بلم معروف و مجهول: لَمْ يَرِ لَمْ يَرِيَا لَمْ يَرُوا إلخ بکسر را معروف و بفتح آن مجهول، یاء مکسور از معروف و الف از مجهول بسبب لم افتاد، و تخفیف ہمزه و اعلال صیغنا بقوانین سابق.

امر حاضر معروف: أَرِ أَرِيَا أَرُوا أَرِي أَرِيَا أَرَيْنَ، أَرِ در اصل أَرِيَّ بر وزن أَكْرِمَ بود، ہمزه بقانون مذکور بیفتاد، و ہمچنین در سائر صیغنا و یاء درین صیغہ بسبب وقف ساقط گردید، و از جمع مذکر و مخاطبہ بعد نقل حرکتش بما قبل بعد سلب حرکت آن با اجتماع ساکنین محذوف گشت، و در تشنیہ و مخاطبات بعد م علت اعلال یا سالم ماند.

امر حاضر مجهول: لَتَرِ لَتَرِيَا لَتَرُوا لَتَرِي لَتَرُوا لَتَرَيْنَ، لَتَرِ در اصل لَتَرَأَى بود ہمزه بقانون مذکور بیفتاد، و الف مبدلہ از یاء بسبب وقف و از جمع و مخاطبہ با اجتماع ساکنین، و در تشنیہ و جمع مؤنث بوجہ مذکور چند بار سالم ماند.

امر حاضر معروف بانون ثقیلہ: أَرَيْنَ أَرِيَانِ أَرُنَّ أَرِنَّ أَرَيْنَانِ، در أَرَيْنَ بزوال علت حذف یائے محذوفہ را باز آوردند، أَرُنَّ بضم راء جمع مذکر را از أَرُوا بکسر راء مخاطبہ را از أَرِيَّ بنا نمودند، چون نون ثقیلہ در آمد دوساکن بهم آمدند و او را بسبب استغناء از ضمہ و یاء را بجہت بے نیازے از کسرہ، و بسبب فراہم آمدن دوساکن محذوف ساختند، و در تشنیہ و جمع مخاطبات یا سالم ماند.

امر حاضر مجهول بانون ثقیلہ: لَثَرَيْنَ لَثَرِيَّانِ لَثَرُونَ لَثَرَيْنَ لَثَرِيَّانِ، در لَثَرَيْنَ الف محذوفہ خواست کہ بزوال علت باز آید، چون ساکن بود وما قبل نون ثقیلہ متحرک میبایست، لہذا یاء را کہ اصل الف بود باز آوردند، وَلَثَرُونَ بضم واو جمع مذکر را از لَثَرُوا وَلَثَرَيْنَ بکسر یاء صیغہ مخاطبہ را از لَثَرِيَّانِ بنا نمودند، چون نون ثقیلہ آمد دو ساکن فراہم شدند برائے رفع آن در اول واو راضمہ دادند، و در ثانی کسرہ، قانون: ہر گاہ واو ساکن علامت جمع مذکر ویائے ساکن علامت مخاطبہ بانون تاکید جمع شود اگر مدہ یعنی حرکت ما قبل ہر دو موافق ست بجهت دلالت ضمہ و کسرہ آن واو یاء را با اجتماع ساکنین حذف کنند چنانکہ در یَغْزُوا الْجَيْشَ وَقُولِي الْحَقَّ، کہ واو یاء را با اجتماع ساکنین از تلفظ ساقط کردہ اند، و اگر مدہ نباشد یعنی حرکت ما قبل موافق نبود آن غیر مدہ را برائے رفع اجتماع ساکنین حرکت مناسب او میدہند چنانکہ در اخْشَوْا اللَّهَ وَارْضَوْا الرَّسُولَ، واو راضمہ یاء را کسرہ دادہ اند۔

امر حاضر معروف بانون خفیفہ: أَرَيْنَ أَرُنْ أَرِنَ أَرِنَ أَرِنَ أَرِنَ أَرِنَ أَرِنَ، در واحد مذکر نون خفیفہ ما قبل مفتوح بالف، و در جمع مذکر بواو، و مخاطبہ بیاء بدل گردید یاء بعد حذف نون مذکور واو ویائے محذوفہ باز آمد۔

تنبیہ: و دیگر اقسام امر و نہی بتامہ بانون و بے نون را بر ہمیں مذکور ات قیاس باید کرد، و استخراج تصاریف باید نمود۔

اسم فاعل: مُرٍ مُرِيَّانٍ مُرُونَ مُرِيَّةً مُرِيَّتَانِ مُرِيَّاتٍ، مُرٍ بکسر را در اصل مُرِيَّاتٍ بر وزن مُکْرِمٍ بود ہمزہ بقانون مذکور افتاد، و چون ضمہ بسبب ثقل از یاء ساقط شد یاء با اجتماع ساکنین ساقط گردی، و در مُرُونَ جمع مذکر کہ در اصل مُرِيُّونَ بر وزن مُکْرِمُونَ بود چون ہمزہ بقانون مذکور ساقط گردید یا بعد نقل ضمہ اش بما قبل بعد سلب حرکت آن بالتقاء ساکنین محذوف شد۔

اسم مفعول: مُرِّي مُرْيَانِ مُرُونِ مُرَأَةً مُرَيْتَانِ مُرَيَاتٍ، همزه در تمامی این صیغها بقانون مذکور بیفتاد، و یاء در واحد مذکر و جمع الف شد، و الف با اجتماع ساکنین ساقط گردید، و در واحد مؤنث یاء الف شد و الف سالم ماند در تثنیه مذکر و جمع مؤنث بسبب التباس اینها بواحد خودها، و در تثنیه مؤنث بسبب حمل آن بر تُرْيَانِ تثنیه مؤنث مضارع یاء الف نشد.

مهموز فاء و لفیف مقرون: الإِيَوَاءُ: پناه و جای دادن که در اصل الإِغْوَايُ بود، دو همزه جمع شدند اول مکسور ثانی ساکن واجب ست قلب ثانی بیاء، و یاء واقعه بعد الف زائده همزه شد.

ماضی معلوم: آوَيَ آوَا آوَتْ آوَيْنَا آوَيْنَ تا آخر، آوی در اصل أَعْوَيَ بود، دو همزه جمع شدند اول مفتوح و ثانی ساکن، ثانی بالف وجوبا منقلب شد، و همچنین در باقی کلمات، و یاء بتحرک و انفتاح ما قبل الف گردید، و از جمع مذکر و واحد و تثنیه مؤنث الف با اجتماع ساکنین بیفتاد، و در تثنیه مذکر بسبب لزوم التباس ثنی بواحد، و در باقی صیغها به نه یافتن علت قلب یا الف نگردد.

مضارع معلوم: يُؤْوِي يُؤْوِيَانِ يُؤْوُونَ تُؤْوِي تُؤْوِيَانِ يُؤْوِينَ إلخ، يُؤْوِي در اصل يُؤْوِيْ بهمزه فاء کلمه بود همزه منفرد ساکنه واقعه بعد مضموم جواز او او شد، و همچنین در سائر اخواتش و ضمه یاء را بجهت ثقل ساقط کردند، و از جمع مذکر ضمه، و از مخاطبه کسره از یاء بعد سلب حرکت ما قبل بما قبل دادند، و یاء را با اجتماع ساکنین بیفکنند، و درین صیغها واو در واو ادغام نشد؛ زیرا که واو اول بدل همزه آمده است.

ماضی مجهول: أُوْوِيَ أُوْوِيَا أُوْوُوا أُوْوِيَتْ أُوْوِيَتَا أُوْوَيْنَ تا آخر، أُوْوِي در اصل أُوْوِيْ بود همزه ثانیه ساکنه واقعه بعد همزه مضمومه وجوبا او او شد، و همچنین در باقی صیغها، و بسبب اینکه واو اول بدل همزه آمده است ادغام نگرديد، و یاء از جمع مذکر بعد نقل ضمه او بما قبل پس سلب حرکت آن بفرایم آمدن دو ساکن بیفتاد.

مضارع مجهول: يُؤَوِي يُؤَوِيَانِ يُؤَوُونَ تُؤَوِيَانِ تُؤَوِينَ تا آخر، يُؤَوِي در اصل يُؤَوِي بر وزن يُكْرِمُ بود همزه منفرد ساکنه واقع بعد مضموم جوازاً بواو منقلب گشت، و همچنین در تمامی صیغها، و یاء بسبب تحرك و انفتاح ما قبل الف گردید، و همچنین در واحد مؤنث و مخاطب و دو صیغه متکلم و این الف از صیغه جمع مذکر و مخاطبه با اجتماع ساکنین بیفتاد، و در باقی صیغها یاء سالم ماند، و بسبب اینکه و او اول بدل همزه آمده است در و او مدغم نگردید.

نفی بلم: لَمْ يُؤَوِ از معروف بکسر و او از مجهول بفتح واد، الف بسبب "لم" افتاد و همچنین از لَمْ تُؤَوِ و لَمْ أُؤَوِ و لَمْ تُؤَوِ، و از جمع مذکر و مخاطبه یاء بعد نقل حرکت آن بما قبل، پس سلب حرکت از آن در معروف، و الف در مجهول با اجتماع ساکنین بیفتاد.

امر حاضر معروف: آوِ آوِیا آوُوا آوِیِ آوِینَ، همزه بقاعده آوی و جوباً الف شد، و یاء در واحد مذکر بسبب امر و از جمع مذکر و مخاطبه بعد نقل حرکتش بما قبل، پس سلب حرکت آن با اجتماع ساکنین بیفتاد، و در باقی سالم ماند.

امر حاضر مجهول: لَتُؤَوِ لَتُؤَوِیا لَتُؤَوُوا لَتُؤَوِينَ، لَتُؤَوِ در اصل لَتُؤَوِی بر وزن لَتُكْرِمُ بود، همزه بقاعده معلوم جوازاً و او شد در تمامی صیغها، و یاء بعد قلب بالف و الف بسبب امر در ین صیغه، و از جمع مذکر و مخاطبه با اجتماع ساکنین بیفتاد.

امر حاضر معروف بانون ثقیله: آوِینَ آوِیانَ آوُنَ آوِنَ آوِینانَ، یائے محذوفه بزوال علت حذف در واحد مذکر باز آمد، و آوُنَ بضم و او جمع مذکر را از آوُوا بنا نمودند، و بکسر آن مخاطبه را از آوِی چون نون تاکید در آخر آمد، دو ساکن جمع شدند، و او یاء را که علامت بود بجهت استغناء از آن بسبب ضمه و کسره ما قبل بسبب التقای ساکنین بیگفتند، چنانکه معلوم شد.

امر حاضر مجهول بانون ثقیله: لَتُوَوَيْنَ لَتُوَوَيَانَّ لَتُوُوُونَّ لَتُوُوَيْنَنَّ لَتُوُوَيْنَانَّ، در واحد مذکر بزوال علت حذف الف خواست که باز آید، چون ما قبل نون ثقیله متحرک بود و قابل حرکت نبود، لهذا یاء را که الف بدل آن آمده بود، باز آوردند، و در جمع مذکر و مخاطبه چون بآمدن نون ثقیله دو ساکن مجتمع گردیدند برائے رفع آن واو را ضمه و یاء را کسره دادند، و بسبب نبودن کدائی دلالت کننده بران واو و یاء را حذف نساختند.

امر حاضر بانون خفیفه: أَوَيْنَ أَوُونُ أَوِينُ أَوُونُ بر قیاس نون ثقیله در تخفیف همزه و اعلال ایضا. امر معروف بانون خفیفه: أَوِيَا أَوُوا أَوِيْ، بقلب نون خفیفه ما قبل مفتوح در واحد مذکر بالف و در جمع مذکر و مخاطبه بواو و یاء، یا چون نون خفیفه محذوف شد در جمع مذکر و مخاطبه واو و یاء محذوفه بزوال علت حذف باز آمد بوجه مذکور سابق، و همیں قیاس ست باقی صیغائے امر و نهی. قانون: چون در صیغه جمع مذکر و مخاطبه بسبب در آمدن نون تاکید اجتماع ساکنین میان واو و یاء علامت نون تاکید لازم آید اگر علامت مذکور مدیه است، یعنی حرف علت ساکن و حرکت ما قبل موافق آن مدیه را بسبب استغناء از ضمه و کسره ما قبل برائے اختصار حذف کنند، و غیر مدیه را بحرکت مناسب حرکت دهند.

اسم فاعل: مُوَوِيَانِ مُوُوُونِ مُوَوِيَّةُ مُوَوِيَتَانِ مُوَوِيَاتُ، مُوُوِ در اصل مُوَوِيٌّ بود همزه بقاعده يُوَوِيٌّ در تمامی صیغها جوازا بواو بدل شد، و مانع ادغام از سابق معلوم که واو اول بدل همزه است، و یاء بعد سقوط ضمه اش بسبب ثقل، و در جمع مذکر بنقل ضمه آن بما قبل بعد از ازاله حرکت آن با اجتماع ساکنین بیفتاد.

اسم مفعول: مُوَوِیْ مُوَوِیَانِ مُوَوُونَ مُوَوَاةٌ مُوَوِیتَانِ مُوَوِیَاتٌ، مُوَوِیْ در اصل مُوَوِیْ، بر وزن مُکَرَّمٌ بود همزه بقانون مذکور در تمامی صیغها بواو بدل شد جوازاً، و یاء در واحد و جمع مذکر و مؤنث بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف گردید، و الف بالتقاء ساکنین ساقط شد، و در تثنیه مذکر و جمع مؤنث بجهت التباس بواحد یاء الف نشد چه اگر یاء الف گردیدی الف باجماع ساکنین بیفتاد و التباس مفرد و تثنیه مذکر وقت اضافت بضمیر لفظاً و خطاً، و بغیر آن و واحد و جمع مؤنث فقط لفظاً لازم آمد و در تثنیه مؤنث بسبب حمل آن بر تثنیه مؤنث مضارع مجهول یاء الف نشد فقط.

تمام شد تبصره واجب الحفظ بصیرت افزای حفظ کنندگان

باب تفعیل: این باب برائے تکثیر باشد چوں: طُفْتُ وَطَوَّفْتُ وَفَتَحَ الْبَابَ وَفَتَحَ الْأَبْوَابَ، وَمَاتَ الْمَالُ وَمَوْتَ الْأَمْوَالُ، وَازِبرائے مبالغہ باشد، چوں: صَرَخَ: ہویدا شد و صَرَخَ: نیک ہویدا شد، وَازِبرائے تعدیہ بود، چوں: فَرِحَ زَيْدٌ وَفَرَحَتْهُ، وَازِبرائے نسبت نیز باشد، چوں: فَسَقَتْهُ أَيِ نَسَبَتْهُ إِلَى الْفِسْقِ وَكَفَرَتْهُ أَيِ نَسَبَتْهُ إِلَى الْكُفْرِ، و مصدر این باب بر وزن تفعیل آید غالباً، وَفَعَالاً چوں: كَذَبًا، وَتَفَعَّلَ چوں: تَبَصَّرَ، وَفَعَالاً چوں: سَلَامًا وَكَلَامًا نیز آید، صحیح و مثال واجوف و مضاعف این باب بر یک قیاس آید چوں: كَرَّمَ وَوَحَّدَ وَقَوْلَ وَحَبَّبَ. و ناقص یائی چوں: ثَنَى ثَنِيَّةً الْمُثْنَى ثَنًا لَا ثَنًا، و مصدر ناقص یائی این باب دائمًا بر وزن تَفَعَّلَ آید، و گاه باشد کہ بر وزن تفعیل آید از جهت ضرورت شعر، چوں شعر:

فَهِيَ تَنْزِي دَلَوْهَا تَنْزِيًّا كَمَا تُنْزِي شَهْلَةً صَبِيًّا

برائے تکثیر باشد: درین امثال اشاره است بآنکہ باب تفعیل برائے دلالت بر کثرت و بسیار آمدہ، گاہی در فعل چوں: طَوَّفْتُ بمعنی بسیار طواف کردم من، و گاہی در فاعل نحو: مَوْتَ الْأَبَالُ یعنی فوت شدند بسیار شتران، و گاہی در مفعول نحو: فَتَحْتُ الْأَبْوَابَ یعنی کشادم من درہائے بسیار. (مولوی انور علی)

نَسَبَتْهُ إِلَى الْكُفْرِ: بدانکہ صاحب "كشف اللغات" از "مغرب" نقل می کند: تکفیر بمعنی کافر خواندن در لغت عرب نیامدہ، بلکہ کفارہ دادن و جزء آن مستعمل می شود، و آنچه برائے نسبت بسوئے کسے درین مادہ آمدہ اکفرست، یقال: أَكْفَرْتُ یعنی کافر خواندم و اوی نسبتش بسوئے کفر نمودم و فی "التاج" الْإِكْفَارُ: کافر خواندن، و التکفیر لفظ الفقہاء و الحدیث انتہی، واللہ اعلم بالصواب. (مولوی انور علی)

فہی تنزی: بدانکہ اوی شعر از بحر رجز مسدس مطوی مقطوع ست، تقطیعہ: فہی تنز مفتعلن زی دلوہا متفعلن تنزیا مفتعلن، کما تنز مفاعلن زی شہلۃ مستفعلن صبیبا فعولن. لغاتہ: تنزی: جنبانیدن. شہلۃ: زن میانہ سال عاقلہ و این از صفات مختص بزنان ست مردان باو موصوف نشوند، فَلَا یُقَالُ: رَجُلٌ شَهْلٌ، و نیز زنیکہ عمرش بچمل و پنج یا پنجاہ سال رسیدہ باشد، شاعر وصف می کند ناقہ خود را باینکہ این ناقہ می جنباند، و لو خود را کہ کنایت ست از پستانش جنبانیدنے سخت، ہمچنانکہ می جنباند زن میانہ سال کودک را، یعنی چنانکہ جنبانیدن زن میانہ سال کودک را خالی از لطف نمی باشد ہمچنین تحریک این ناقہ =

مہوز ہر باب چوں صحیح آن باب ست چنانکہ دانستہ شد: ولفیف مفروق و مقرون حکم ناقص دارد، چوں: وَصَّى يُوصِّي تَوْصِيَةً، وَطَوَّى يُطَوِّي تَطْوِيَةً.

باب مفاعلة: اصل این باب آنست کہ میان دو کس باشد، یعنی ہر یک بدیگرے آن کند کہ آن دیگرے باوے کند، لیکن یکے در لفظ فاعل باشد، ودیگرے مفعول، و بحسب معنی عکس این نیز لازم آید چوں: ضَارَبَ زَيْدٌ عَمْرًا، و شاید کہ بین اثین نباشد چوں: سَافَرْتُ وَعَاقَبْتُ اللَّصَّ،

= پستان خود را، یا د از لطف و ذوق می دهد، و این معنی را شارح نفزک اختیار کرده است شاید کہ شارح مذکور بر مراد شاعر اطلاع یافته باشد، و محقق آنست کہ عینی در شواہد "الفیه" می گوید: کہ شاعر وصف می کند زن جوان را کہ آب از چاہ می کشد کہ این زن با وصف جوانی و نو عمری می جنباند و بر میکشد و دلو خورا، چنانکہ حرکت می دهد زن پیر طفل را ای چنانکہ حرکت می دهد زن پیر مر طفل را بکمال لطف و مراعات آرام می باشد، ہمچنین این زن با وصف نو عمری دلو را آہستہ آہستہ بکمال وقفہ و اجتماع حواس می کشد. (مولوی انور علی)

مہوز ہر باب: مہوز الفاء چوں التَّاجِلُ: معین کردن، مہوز العین مہتر گردانیدن، مہوز اللام: التَّخْطِطَةُ خطا کردن، التَّحْيِيَةُ: پنهان داشتن، مہوز العین و مضاعف چوں: التَّأْسِيسُ: بنیاد افگندن، مہوز الفاء واجوف واوی چوں: التَّأْوِيلُ، وازیائی چوں: التَّائِيْدُ، مہوز فاء و ناقص چوں: التَّائِيَةُ، مہوز العین و ناقص: التَّرْتِيَةُ آئینہ قرار وے کسے داشتن مثال و مہوز العین چوں: التَّيْسُ: نو مید کردن، مثال مہوز اللام: التَّوْضِيَةُ: کسے را پاک کردن، مہوز اللام واجوف واوی: التَّبْوِيَةُ و التَّبْوِي: کسے را جائے دادن وازیائی: التَّيْفِيَةُ: با سایہ گشتن درخت خرما.

اصل این باب: یعنی خاصیت این باب مشارکت ست ای شریک بودن فاعل و مفعول در فاعلیت و مفعولیت، یعنی ہر یک بدیگری آن کند کہ او باوے کند، مگر آنکہ یکے بصورت فاعل ست ودیگرے بصورت مفعول چوں: نَاصِلَ زَيْدٌ عَمْرًا یعنی تیر اندازی کردند با ہم زید و عمر، و از پنجاست کہ فعل لازم را متعدی بمفعول گرداند و متعدی بیک مفعول را کہ قابلیت مشارکت فعل ندارد متعدی بمفعول دیگر کہ صالح شرکت ست، چوں: كَرُمَ زَيْدٌ وَكَارَمَ زَيْدٌ عَمْرًا، وَجَذَبْتُ ثَوْبًا وَجَادَبْتُ زَيْدًا ثَوْبًا، و موافقت مجرد چوں: سَافَرْتُ وَسَفَرْتُ، و افعال چوں: بَاعَدْتُهُ وَابْعَدْتُهُ وَشَارَفْتُ عَلَى الْبَلَدِ وَاشْرَفْتُ عَلَيْهِ، و تفعیل چوں: ضَاعَفْتُهُ وَضَعَفْتُهُ، و تفاعل چوں: شَاتَمْتُ وَتَشَاتَمْتُ، و استفعال: كَاثَرَةُ الشَّيْءِ وَاسْتَكْثَرَهُ إِنَاءً، و رائے ابتداء یعنی آمدن فعل از افعال بے آنکہ مجردش بدین معنی آمده باشد چوں قَاسَى از مَقَاسَات: بمعنی رنج چیزی کشیدن بخلاف قَسَا از قَسْو، مجردش کہ بمعنی سخت و درشت گردیدن آمده، فافهم. (مولانا محمد عبدالحی علی آسی مدراسی)

و مصدر این باب بر وزن مفاعلة و فعلاً و فِعْلاً می آید، چوں: قَاتِلٌ يُقَاتِلُ مُقَاتِلَةً وَقِتَالاً وَقِتَالاً، و صحیح و مثال واجوف این باب یکسان است چوں: ضَارَبَ وَوَاعَدَ وَقَاوَلَ، ناقص یائی المُرَامَةُ: بایک دیگر تیر انداختن، رَامَى يُرَامِي مُرَامَةً المُرَامِي المَرَامِي رَامٍ لَانْتَرَامٍ، لفیف بهجو ناقص آید، چوں: وَافَى يُوَافِي مُوَافَةً، مہموز ہر باب چوں صحیح آن باب باشد، مضاعف: الْمُحَابَّةُ وَالْحَبَابُ: بایک دیگر دوستی داشتن حَابٌّ يُحَابُّ مُحَابَّةً، ماضی مجهول: حُوبٌ، مستقبل مجهول: يُحَابُّ، اصل مستقبل معلوم يُحَابِبُ، واصل مجهول يُحَابَّبُ، بعد از آنکہ ادغام کردند ہر دو یکساں شدند، الادر دو جمع مؤنث معلوم: يُحَابِّينَ تُحَابِّينَ مجهول: يُحَابِّينَ تُحَابِّينَ، و ہمچنین اسم فاعل و اسم مفعول نیز بر یک صورت آید در لفظ چوں: مُحَابَّبٌ، لیکن اصل اسم فاعل مُحَابِّبٌ بود و اصل اسم مفعول مُحَابَّبٌ، امر: حَابَّ حَابَّ حَابِبٌ، نہی لَا تُحَابَّبُ لَا تُحَابَّبُ لَا تُحَابَّبُ.

باب افعال این باب مطاوع فَعَلَ باشد چوں: جَمَعْتُهُ فَاجْتَمَعَ وَنَشَرْتُهُ فَانْتَشَرَ، و شاید کہ بین اثنین باشد بمعنی تَفَاعَلُ چوں: اخْتَصَمَ زَيْدٌ وَعَمْرُوٌ بمعنی فَعَلَ باشد، چوں: جَذَبَ وَاجْتَذَبَ، مثال واوی الإِثْهَابُ: ہبہ قبول کردن،

وَقَاوَلَ: مُقَاوَلَةٌ: با کسی قول کردن و گفت و شنید کردن. (ص) مہموز ہر باب: أَمَرَ يُؤَامِرُ سَاءَلَ يُسَائِلُ وَخَاطَبًا يُخَاطِبُ وَائْتَمَرَ يُؤَاتِمُ، وَرَأَى يُرَآئِي وَوَاطَى يُوَاطِي وَنَاوَى يُنَاوِي بِالْوَاوِ.

مطاوع: مُطَاوَعَةٌ در لغت بمعنی انقیاد و امتثال ست، و در اصطلاح عبارت ست از پس آمدن یک فعل بعد فعل دیگرے کہ متعدی باشد تا دلالت کند بر حصول اثر فاعل آن فعل متعدی در مفعول چوں پس اجْتَمَعَ دلالت می کند بر آنکہ اثر فاعل فعل متعدی کہ قبل اوست در مفعول حاصل شد، و مطاوعت تفعیل چوں: لَوَّمَهُ فَالْتَمَّ یعنی ملامت کرد او را پس ملامت زدہ گردید، و مطاوعت افعال چوں: أَوْقَدَ النَّارَ فَانْقَدَتْ یعنی فروخت آتش را، پس فروختہ گرد آتش، و برائے اتحاد آید چوں: اخْتَجَرَ یعنی حجرہ ساخت، و تخیر ای برگزیدن فاعل فعل را برائے ذات خود چوں: اِسْتَنَالَ، یعنی برائے خود پیبود، و ابتداء چوں: اِسْتَلَمَ یعنی بوسید کہ مجرد از س ل م بمعنی بی گزند شدن آمده. (مولوی محمد عبدالعلی آسی)

اَتَهَبَ يَتَهَبُ اَتَهَابًا الْمُتَهَبُ اَتِهَبَ لَا تَتَهَبُ، اصل اَتَهَبَ اَوْتَهَبَ بود و او را تاء کردند، و تاء را در تاء ادغام نمودند اَتَهَبَ شد، گاه باشد که گویند: اَيْتَهَبَ يَأْتَهَبُ اَيْتِهَابًا چوں: اَيْتَعَدَ يَأْتَعِدُ اَيْتَعَادًا، مثال یائی: اَتَسَرَ يَتَسَرُّ اِتْسَارًا که در اصل اَيْتَسَرَ يَتَسَرُّ اَيْتَسَارًا بود، یاء را تاء کردند و تاء را در تاء ادغام کردند، و گاه باشد که گویند اَيْتَسَرَ يَتَسَرُّ اَيْتَسَارًا. اجوف واوی الاجْتِيَابُ: قطع بیابان کردن اِجْتَابَ يَجْتَابُ اِجْتِيَابًا، اسم فاعل و اسم مفعول: الْمُجْتَابُ، لیکن اصل اسم فاعل مُجْتَوِبٌ و اصل اسم مفعول مُجْتَوَبٌ بود، امر حاضر: اِجْتَبِ اِجْتَابًا اِجْتَابُوا، اصل امر اِجْتَوِبِ اِجْتَوِبَا اِجْتَوِبُوا بود لفظ ماضی و امر با هم مشتبه شدند در تشبیه و جمع مذکر، لیکن در اصل تفاوت است، ماضی مجهول: اِجْتَبَ در اصل اُجْتَوِبَ بود کسرہ او را بما قبل دادند بعد سلب حرکت ما قبل و او باشد، اجوف یائی: اِلِخْتِيَارُ: برگزیدن، ماضی: اِخْتَارَ مستقبل: يَخْتَارُ اِخْتَارَ در اصل اِخْتِيرَ بود یاء الف شد، ماضی مجهول: اُخْتِيرَ در اصل اُخْتِيرَ بود کسرہ بر یاء ثقیل بود بما قبل دادند

اِنْتَهَبَ: بدانکه این لغت بعضی مجازین کہ لین را موافق حرکت ما قبل بحرف علت بدل می کنند پس می گویند: اِنْتَهَبَ بقلب را و یاء از جهت کسرہ ما قبل، و یاء اِنْتَهَبَ بقلب و او و بالف از جهت فتح ما قبل، و همچنین مُؤْتَهَبٌ مُؤْتَسَرٌ و اِنْتَسَرَ باقائے حرف علت و عدم ادغام آن. اِجْتَبَ: در اصل اِجْتَوِبَ بود، و او متحرک ما قبلش مفتوح، و او را بالف بدل کردند، اجتماع ساکنین شد میان الف و باء الف را حذف کردند.

اُخْتِيرَ: بدانکه اصل تحریک در همزات و صل کسرہ است؛ زیرا کہ حرفت و حرف دائمی بر سکون می باشد، و ساکن را عند التحریک کسرہ می دهند و لا نزد وجود داعی قوی مضموم و مفتوح هم می آید، و داعی بسوئے ضمه اش در افعال ضمه جزء و ثالث مضموم باشد لا محاله همزه مضموم خواهد شد، تا وقت کسرہ اش ایهام خروج از کسرہ بسوئے ضمه کہ وزن متر و کست لازم نیاید چوں: اُخْرِجَ و اِسْتَقِيمَ و اِجْتَبَ و اِخْتَوَزَ پس کسرہ اش از اینجا کہ اصلی ست و تابع کسرہ و فتح حرف ثالث نیست حرف ثالث خواه مکسور باشد چوں: اِضْرِبْ و خواه مفتوح چوں: اِسْمَ و اِخْتَارَ و اِسْتَقَامَ همزه مکسور خواهد بود، و در حال خود باقی خواهد ماند، هذا تفصیل ما فی الشرح الرضی.

و ازین ضابطه کلیه هویداشد کہ جائیکہ در افعال حرف ثالث مضموم خواهد بود همزه هم لا محاله مضموم خواهد بود لا غیر، والا مکسور چنانکہ اصلی ست و ضمه همزه در مثل اُدْعَی باوجود کسرہ ثالث برائے افتراق ناقص و اوای از ناقص یائی ست پس ریبے باقی نماند در کسرہ همزه مثل: اَنْقَبَدَ و اُخْتِيرَ باوجود کسرہ ثالث خواه خالص باشد خواه باشام چوں: اُخْتِيرَ و اَنْقَبَدَ و ضمه همزه باوجود ضمه ثالث چوں: اُخْتَوَزَ =

بعد از سلب حرکت ما قبل، اُخْتِیْر شد، ناقص یائی الإِجْتِبَاءُ: برگزیدن: اِجْتَبَى یَجْتَبِیْ اِجْتَبَاءً

= و اَنْقُوْدَ واضح شد غلط بودن ضمه همزه با وجود کسره ثالث، چنانچه بر زبان عامه مشهور است، و من بعد اگر چه طبع سلیم مناظری نجیر تردّد درین قاعده باقی نماند، اما برائے افهام مجادل سندی از کتب ائمه معتبرین قدمات و متأخرین برائے خلوص کسره همزه نزد کسره ثالث و ضمه آن نزد ضمه ثالث خالص باشد خواه با شام نقل می کنم.

قال ابن الناطم: وإن كان الماضي معتل العين على افتعل كاختار وانقاد فعل بثالته ما فعله بأوله نحو باع، وقال: ولفظ بهمزة الوصل على حسب اللفظ بما قبل حرف العلة. وفي "أوضح المسالك" بلفظ بهمزة الوصل من نحو اختار وانقاد إذا صار مجهولين على حسب التاء والقاف من الكسرة والضمة والإشمام، وفي "البهجة المرضية" ويلفظ بهمزة الوصل كحركة التاء والقاف من نحو انقاد واختار عند كونهما مجهولين، وقال ابن عقيل: في اختار وانقاد ثلاثة أوجه: الضم كاختور وانقود، والكسر كاختير وانقيد، والإشمام، وتجري همزة بمثل حركة التاء والقاف.

و در شرح عبد الله قزوینی ست جائزست در حرف ثالث مثل اِخْتَارَ و اِنْقَادَ کسره ضم و اشام و دریں ابواب همزه اینها تا بلع حرف ثالث می باشد، و فی "شرح الأصول الاکبریة" تضم همزة الوصل فیما وقع بعد الساکن منه ضمة أصلية نحو أخرج، ویشم ضمها کسرة قبل کسرة تشم ضمة نحو اختیر. وقال أبو حیان: إذا أشممت الضمة في التاء والقاف من نحو اختير وانقيد أشممت الهمزة والضم، وإذا أخلصت الكسرة كسرت الهمزة، و اگر خوف بسط نمی بود روایات کثیره از کتب قوم دریں باب نقل می کردم، و اگر حالا هم در دل اختلاji پیدا شود، و گوید: که دریں عبارت که بقلم آوردی تغلیط ضمه همزه با وجود کسره ثالث که مدعی آن هستی کجاست؟ گویم: تعیین حرکت همزه بحرکت مخصوص دلیل صریح است بر تغلیط غیر آن حرکت مثلاً اگر گویند: که عین کلمه اگر مکور باشد همزه وصل هم مکور باشد چون اضْرَبْ، و این صریح است در آنکه اضْرَبْ بضم همزه غلط است، آری علماء را حاجت بتفصیل تغلیط و تحطیبه در آن هنگام می افتد که در زبان شان حرکت خلاف تفصیل ایشان بر زبان عوام بوده باشد، چنانچه در زبان ماشائخ شده در بعضی اذهان با وجود تنبیه هم مرتکز گشته، لهذا نص کردیم که ضمه همزه اِخْتِیْر با وجود کسره تاء غلط محض است و مورد لغت ردیه هم یافته شود چرا که اعتبار لغات فصیح و مذاهب مخاری باشد نه لغات غریب، فائت و لا تتبع الهوی. (مولوی انور علی)

الإِجْتِبَاءُ: ناقص واوی الإِزْنِضَاءُ: پسندیدن، لفیف مقرون الإِسْتِوَاءُ: راست شدن، مهموز فاء الإِنْبِلَاحُ: شوریده شدن کار، مهموز فاء مضاعف الإِثْجَاحُ: فروخته شدن آتش، مهموز فاء واجوف الإِنْتِیَالُ: ساختن و نیکو کردن چیزی، مهموز فاء و ناقص الإِنْبِلَاءُ: تقصیر کردن، مهموز عین الإِخْتِیَابُ: اندوگین شدن، مثال و مهموز عین الإِنْتِیَابُ: شرم داشتن، ناقص و مهموز عین الإِنْتِیَاءُ: در مانگی شدن و مفلس شدن، مهموز اللام الإِخْتِیَاءُ: پنهان شدن، مثال و مهموز اللام، الإِنْتِکَاءُ: تکیه کردن، اجوف و مهموز اللام الإِسْتِیَاءُ: اندوگین شدن.

الْمُجْتَبَى الْمُجْتَبَى اجْتَبَ لَا تَجْتَبَ، مضاعف الإمتدَادُ: کشیدن اِمْتَدَّ يَمْتَدُّ اِمْتَدَّادًا فَهُوَ مُمْتَدٌّ، اسم فاعل و اسم مفعول یکسان است، لیکن اصل اسم فاعل مُمْتَدِّدٌ، و اصل اسم مفعول مُمْتَدَّدٌ، امر حاضر: اِمْتَدَّ اِمْتَدَّ اِمْتَدَّدٌ، نهی: لَا تَمْتَدَّ لَا تَمْتَدَّ لَا تَمْتَدَّدٌ، باب النفعال این باب متعدی نباشد، و مطاوع فعل بود، چون کَسَرَتْهُ فَانْكَسَرَ، و شاید که مطاوع أَفْعَلَ باشد، چون أَرْعَجَتْهُ فَانْزَعَجَ، اجوف واوی الانقیادُ: رام شدن، اِنْقَادٌ يَنْقَادُ اِنْقِيَادًا، امر: اِنْقَدْ نهی لَا تَنْقَدْ، ماضی مجهول: اُنْقِيدَ اصلش اُنْقُوْدَ بود، کسر بر واو ثقیل بود بما قبل دادند بعد از سلب حرکت ما قبل و او ساکن ما قبل مکسور بیاء بدل شد، اُنْقِيدَ شد، مستقبل مجهول: يُنْقَادُ تا آخر، ناقص واوی الانمحاءُ: سوده شدن اِنْمَحَى يَنْمَحِي اِنْمِحَاءُ الْمُنْمَحِي الْمُنْمَحَى اِنْمَحِ لَا تَمْنَحِ، و ریس قیاس بود لفیف مقرون الانزواءُ: گوشه گرفتن، اِنْزَوَى يَنْزَوِي اِنْزِوَاءً فَهُوَ مُنْزَوٍ وَ ذَاكَ مُنْزَوًى امر حاضر: اِنْزَوْ، نهی: لَا تَنْزَوْ، مضاعف الانصبابُ: ریخته شدن اِنْصَبَّ يَنْصَبُ اِنْصِبَابًا فَهُوَ مُنْصَبٌّ امر اِنْصَبَّ اِنْصَبَّ نهی لَا تَنْصَبَّ لَا تَنْصَبَّ.

باب استفعال: این باب برائے طلب فعل باشد چون: اِسْتَكْتَبَ و اِسْتَخْرَجَ، و شاید که برائے انتقال باشد از حالی بحالے چون: اِسْتَحْجَرَ الطَّيْنُ و اِسْتَنَوَقَ الْحَمَلُ، و شاید که بمعنی اعتقاد باشد

کَسَرَتْهُ: خواه اصلش متعدی باشد، چون: کَسَرَ و اِنْكَسَرَ چون: عَدَمَ و اِنْعَدَمَ و همچنین ضرورت که این باب از افعال جوارح باشد، مثل دست و پا و زبان و امثال آن.

اِنْصَبَّ: مہوز فاء چون اِنْتَطَارُ: کج شدن، مہوز فاء واجوف الانقیاءُ: کج شدن، مہوز العین الاِندِثاجُ: دریدہ شدن مشک، مہوز العین و ناقص الانفقاءُ الاِنشِقاقُ، مہوز اللام الاِنطفاءُ: فرو مردن آتش. اِسْتَكْتَبَ: الاِسْتِکْتَابُ نوشتن چیزی خواستن الاِسْتِخْرَاجُ: بیرون کردن خواستن.

چوں: اسْتَكْبَرْتُهُ وَاِسْتَضَعْبْتُهُ، مثال واوی الْاِسْتِجَابُ: سزاوار چیزے شدن اِسْتَوْجِبَ
يَسْتَوْجِبُ اِسْتِجَابًا فَهُوَ مُسْتَوْجِبٌ امر اِسْتَوْجِبْ نہی لَا تَسْتَوْجِبْ بر قیاس صحیح اِسْتِجَابًا
در اصل اِسْتَوْجَابًا بود، واو بجهت کسرہ ما قبل یاشد، اجوف واوی اِلِاسْتِقَامَةُ راست شدن
اِسْتَقَامَ يَسْتَقِیْمُ اِسْتِقَامَةً بر قیاس اَقَامَ يَقِیْمُ اِقَامَةً ناقص یائی اِلِاسْتِخْبَاءُ: خیمہ زدن، اِسْتَخْبِی
يَسْتَخْبِی اِسْتِخْبَاءً الْمُسْتَخْبِی امر اِسْتَخْبِ نہی لَا تَسْتَخْبِ، لفیف مقرون اِلِاسْتِحْيَاءُ: شرم
داشتن، اِسْتَحْیِ يَسْتَحْیِ اِسْتِحْيَاءً فَهُوَ مُسْتَحْیٍ وَذَاكَ مُسْتَحْیٍ امر اِسْتَحْیِ نہی لَا تَسْتَحْیِ،

مثال واوی: مہوز فاء چوں: الْاِسْتِیَابُ: اب گر فتن، اجوف واوی مہوز فاء الْاِسْتِیَاسَةُ: عوض خواستن، ناقص و مہوز فاء الْاِسْتِیْدَاءُ: یارے خواستن، لفیف مقرون و مہوز فاء الْاِسْتِیْوَاءُ: رحمت کردن، مہوز العین الْاِسْتِیْلَاکُ: بر سالت رفتن، مثال و مہوز العین الْاِسْتِیَاسُ: نومید شدن، ناقص و مہوز العین الْاِسْتِیْوَاءُ: مرائی شمردن، مہوز اللام الْاِسْتِیْبَاءُ: خبر جستن مثال، و مہوز اللام الْاِسْتِیْطَاءُ: نرم شدن، اجوف و مہوز اللام الْاِسْتِیْقَاءُ: علاج کردن باقی افتد.

اجوف واوی: اجوف یا کی چوں: اَلْاِسْتَحَارَةُ، اِسْتَحَارَ يَسْتَحِيرُ اِسْتِحَارَةً، بدانکه از اجوف واوی چند باب بر اصل اَلْاِسْتِحْوَابُ اَلْاِسْتِزْوَا حُ اَلْاِسْتِئْلَوَا حُ اَلْاِسْتِخْوَا ذُ اَلْاِسْتِغْوَا سُ اَلْاِسْتِخْوَا ضُ اَلْاِسْتِخْوَا فُ، ودرین آخر تقلیل ہم رواست اَلْاِسْتِئْوَا قُ اَلْاِسْتِئْوَا كُ اَلْاِسْتِخْوَا لُ، واز اجوف یا کی چوں: اَلْاِسْتِئْيَا سُ نَزْخَا سْتَنْ مَادَه نَزْ. (مولوی انور علی)

يَسْتَقِيمُ: در اصل يَسْتَقِيمُ بود، و او متکسّر ما قبلش حرف صحيح ساکن کسره و او نقل کرده بما قبل و او داند بعده و او ساکن ما قبل او مکسّر آن و او را بياء بدل کردند. اسْتِقَامَةٌ: در اصل اسْتَقَامَ بود و او واقع شد متحرک بعد حرف صحيح ساکن حرکت و او نقل کرده بما قبل و او داند اجتماع ساکنين شد در ميان او و الف، يکے را حذف کردند تا عوض محذوف در آخر او در آورند، اسْتِقَامَةٌ شد. الاستخياء: و مثال ناقص و او استخلاء: شيرين شمرود استخلى يستخلى استخلاء.

اِسْتَحْیٰ: بدانکہ اہل جاز شرط کردہ اندر قاعدہ نقل حرکت واو ویاہ کہ بعد ساکن در عین کلمہ افتد بآنکہ آن کلمہ ناقص نباشد چون یَطْوِي وَيَقْوٰی کہ درین صورت نزد ایشان نقل حرکت بسوئے ساکن ممتنع است، لہذا در احیاء و اِسْتَحْیاء حرکت یاء را نقل کردہ بجاکلمہ ندہند؛ زیرا کہ اگر درینہا تغلیل بنقل حرکت و قلب یاء با الف وحذف آن بسبب اجتماع ساکنین روا دارند لازم آید اجتماع دو تغلیل در دو حرف اصلی و این باعث تشویش و خرابی بنائے کلمہ است اما در لغت تمیم رواست نقل حرکت بسوئے ساکن، و قلب آن با الف وحذف الف از جهت تخفیف بر خلاف قیاس، و این خلاف طریق تغلیل است، و از چند وجہ مخدوش است تفصیلش در کتب کبار مسطور است۔ اِسْتَحْیٰ: اِسْتَحْیٰ را از اِسْتَحْیٰ بنا کردہ، بعد حذف علامت مضارع ہمزہ وصل در اولش آوردند، و آخرش را وقف کردند علامت وقفی سقوط پائے آخر شد، اِسْتَحْیٰ شد۔

و شاید که گویند: اِسْتَحَى يَسْتَحِي اِسْتِحَاءَ فَهُوَ مُسْتَحٍ اِسْتَحَ لَا تَسْتَحِ، و در حَيَّ جَائِز است که ادغام کنند، و گویند: حَيَّ يُحَيُّ، لَفِيفٌ مَفْرُوقٌ اِسْتَوْفَى يَسْتَوْفِي اِسْتِيفَاءً مُسْتَوْفٍ اِسْتَوْفٍ لَا تَسْتَوْفٍ، مضاعف الاستتباب تمام شدن کار:

اِسْتَبَّ يَسْتَبُّ اِسْتَبَّابًا اَلْمُسْتَبُّ اَلْمُسْتَبُّ اَمْرٌ اِسْتَبَّ اِسْتَبَّ اِسْتَبَّ نَهْيٌ
لَا تَسْتَبُّ لَا تَسْتَبُّ لَا تَسْتَبُّ

و بریں قیاس ست امر غائب و نہی غائب و جحد.

باب تفعّل: و این باب اکثر مطاوع فعل باشد، چون: قَطَعْتُهُ فَتَقَطَّعَ، و بمعنی تکلف و تشبہ آید چون: تَحَلَّمَ وَتَرَهَّدَ، و بمعنی مهلت آید چون: تَجَرَّعَ زَيْدٌ چون در مستقبل باب تفعّل و تفاعل و تاء جمع شوند جائز باشد کہ یکے را بیند ازند چون: تَنَزَّلُ الْمَلَائِكَةُ وَتَرَاوَرُ.....

حیی: درین اشاره است بآنکہ ترک ادغام و باقی داشتن این کلمہ بر اصل خود اکثر واضح است از ادغام، پس ترار سد کہ در حیی ماضی معلوم باشد یا مجهول ادغام کنی، و گوئی: حَيَّ بفتح حاء در معلوم، و حَيَّ بضم حاء در مجهول بر لغت فصیح، و بکسر حاء نیز آمده، و همچنین در أُحْيِي و اُسْخِي و حُوِي کہ مواضع مجهول از باب افعال و استفعال و مفاعلت اند جائز است کہ در انہا ادغام کنی، و گوئی: أُحْيِي و اُسْخِي و حُوِي، اما در ماضی معلوم این ابواب چون تعلیل مقدم ست بر ادغام ادغام را ممتنع دارند؛ زیرا کہ چون بیاء لام کلمہ بسبب افتتاح ما قبل بالف مبدل شد، متجانسین باقی نماند کہ در انہا ادغام نموده می شد. (منہ)

و بمعنی تکلف: ای ظاہر کردن چیزیکہ در ذات فاعل موجود نباشد اما مرغوب او بود و قصد تحصیل داشتہ باشد چون: تَحَلَّمَ زَيْدٌ کہ فاعلش می خواهد کہ خود را حلیم نماید باظهار افعال اہل حلم، و قصد می سازد کہ حلیم شد، و ہمین ست فرق در باب تفعّل و تفاعل کہ در ان فاعل قصد آن چیز متکلف ندارد بلکہ قصد اظهار نابودن آن می کند چنانچہ: تَجَاهَلَ زَيْدٌ یعنی زید جہل خود را نمود، و قصد ندارد کہ جاہل شود. و تشبہ آید: مثال تشبہ تَكَوَّفَ زَيْدٌ کو فیان مانند کرد خود را و نسبت کرد بسوئے ایشان.

تَنَزَّلُ الْمَلَائِكَةُ: برائے تخفیف و جائز باشد تاء اول کہ در تاء دوم ادغام کنند بشرطیکہ بعد متحرک و بیاء مدہ واقع شود چون: تَنَزَّلُ وَتَبَاعَدُ گوئی: فَتَنَزَّلُ وَتَبَاعَدُ وَقَالُوا: تَنَزَّلُ، وَقَالُوا: تَبَاعَدُ با دغام و ازین ست قراءت لَا تَنَاجُوا.

عَنْ كَهْفِهِمْ، ناقص یا اَلتَّمَنَّى: آرزو خواستن، تَمَنَّى يَتَمَنَّى تَمَنِّيًا، اصل مصدر تَمَنَّى بود ضمّه را بجهت یاء بکسرہ بدل کردند اسم فاعل: مُتَمَنِّنٌ، اسم مفعول: مُتَمَنِّنٌ، امر حاضر: تَمَنَّ، نہی: لَا تَمَنَّ بِمُخَذِّفِ يَدَيْكَ تَاءً، مضاعف: تَحَبَّبَ يَتَحَبَّبُ تَحَبُّبًا الْمُتَحَبِّبُ الْمُتَحَبَّبُ تَحَبَّبَ لَا تَحَبَّبَ بر قیاس صحیح.

باب تفاعل: اصل این باب آن ست کہ میان متعدد باشد چنانکہ باب مفاعلتہ، لیکن مجموع اینجا فاعل باشد بحسب صورت چوں: تَضَارَبَ زَيْدٌ وَعَمْرُو، ودر مفاعلتہ یکے بحسب صورت فاعل و دیگر مفعول چنانکہ گفتہ شد، و شاید کہ بمعنی اظهار چیزے باشد کہ آن چیز نباشد چوں: تَجَاهَلَ وَتَمَارَضَ، و بمعنی أَفْعَلَ آید چوں تَسَاقَطَ بِمَعْنَى أَسْقَطَ قَالَ اللَّهُ تَعَالَى:

کَهْفِهِمْ: تمام آیت: ﴿وَتَرَى الشَّمْسَ﴾ وبنی تو اے سینندہ آفتاب را ﴿إِذَا طَلَعَتْ﴾ چوں طلوع کند ﴿عَنْ كَهْفِهِمْ﴾ از غار ایشان ﴿ذَاتَ الْيَمِينِ﴾ بسوئے راست آئندہ چہ غار در مقابلہ قطب شمال افتاد ﴿إِذَا غَرَبَتْ﴾ وچوں غروب کند ﴿تَقَرَّبُ إِلَيْهِمْ﴾ بر دواز ایشان دیگر ﴿وَذَاتَ الشَّمَالِ﴾ بسوئے چپ گمرندہ ﴿وَهُمْ﴾ وایشان ﴿فِي فَجْوَةٍ مِنْهُ﴾ در فراخی اند از غار یعنی در وسط آن بحیثیتیکہ روح و ہوا بر ایشان میرسد، و از تعفن غار ایمن اند، حق سبحانہ تعالیٰ از احوال اصحاب کہف خبر میدہد کہ غار ایشان در طرف جنوبی کوہ بنالوس بود لاجرم آفتاب بوقت طلوع و غروب ہر دو جانب غار میتافت، و عفونت آنرا تحلیل میگردد و ہوا را باعتبار باز می آورد، و درون غار نمی تافت؛ تا الوان و اجساد ایشان متغیر نشاید ایشان را کہنہ نگرداند. (مولوی انور علی)

مضاعف: اجوف واوی التَّرَوُّخُ: شبانگاہ رفتن، اجوف یا اَلتَّرَيُّدُ: افزودہ شدن، لفیف مقرون واوی التَّرَوُّي: سیراب شدن، لفیف مقرون یا اَلتَّرَيُّي: صاحب زینت شدن، مہوز الفاء التَّادُّبُ: ادب گر رفتن، مضاعف، و مہوز التَّائُثُ: بسیار کالا شدن، اجوف واوی و مہوز التَّائُولُ: تاویل کردن، اجوف یا اَلتَّائِدُ: نیر و مند شدن، ناقص و مہوز فاء التَّائِي: پدری گر رفتن و گردن کشی کردن، لفیف مقرون واوی و مہوز فاء التَّائَوِي: جمع شدن، لفیف مقرون یا اَلتَّائِي: قصد چیزی کردن، مہوز العین التَّكَايُ: رنجاندن، مثال و مہوز عین التَّوَادُّ: زندہ در گور کردن، مہوز العین ناقص التَّمَايُ: فراخ شدن پوست، مہوز لام التَّبَرُّؤُ: بیزار شدن، و مثال و مہوز لام التَّوَضُّؤُ: دست دروے شستن، اجوف و مہوز لام التَّبَوُّؤُ: جائے گر رفتن، اجوف یا اَلتَّبَوُّؤُ: مہوز لام التَّهَيُّؤُ: ساختہ شدن.

﴿تَسَاقَطَ عَلَيْكَ رُطْبًا جَنِيًّا﴾ أي أَسْقَطَ، ناقص واوی، التَّصَابِي عَشَق بازی کردن، تَصَابِي يَتَصَابِي تَصَابِيًا ضمه در مصدر بکسرہ بدل شد، چنانکہ در باب تفعل اسم فاعل: مُتَصَابٍ، اسم مفعول: مُتَصَابِي، امر: تَصَابَ نہی: لَا تَصَابَ بخذف یک تاء، مضاعف التَّحَابُ: بایک دیگر دوستی داشتن تَحَابَ يَتَحَابُ تَحَابًا فَهُوَ مُتَحَابٌ، امر حاضر: تَحَابْ تَحَابْ تَحَابَبْ، نہی: لَا تَحَابْ لَا تَحَابْ لَا تَحَابَبْ.

فصل

بدانکہ فاء در باب تفعل و تفاعل ہر گاہ یکے ازیں یازدہ حروف باشد: تاء و ثاء و دال و ذال و زاء و سین و شین و صاد و ضاد و طاء و ظاء، روا باشد کہ تاء را ساکن کنند و از جنس فاء گردانند و ادغام کنند، تَسَاقَطَ: بدانکہ قراء درین آیت در لفظ تَسَاقَطَ اختلاف بچند وجوہ واقع ست امام حمزہ تَسَاقَطَ از تفاعل بلا تشدید سین می خوانند، و مثال بر ہمین قراءت ست و امام نافع و ابن کثیر و ابو عمرو و ابن عامر و ابی بکر تشدید سین می خوانند و ادغام تاء در سین و باقیان بکسر قاف از مفاعلة می خوانند، و امام ابو حفص کہ درین دیار قراءتش مشہور ست از ایشان ست تَسَاقَطُ تَسْقِطُ از باب افعال نیز آمدہ.

أَسْقَطَ: ﴿وَهَزَّيْ إِلَيْكَ بِجَذْعِ النَّخْلَةِ تَسَاقَطَ عَلَيْكَ رُطْبًا جَنِيًّا﴾ (مریم: ۲۵) و میل دہ بسوئے خودای مریم تنہ خشک شدہ را، تا فردرزد و خرمائی تازہ، ظاہر از کلام مصنف چنان معلوم می شود کہ در آیت تَسَاقَطَ بصیغہ ماضی ست مگر ہمچہچندان بریں قراءت اطلاع نیافتہ. آری بر قراءت حمزہ کہ باب تفاعل بمعنی باب افعال است تفسیر بہ تَسْقِطُ بضمہ تاء می باید و اگر در تفسیر مضارع بماضی اشارت این ست کہ مضارع در اینجا بمعنی ماضی است در تفسیر اسقطت بصیغہ تانیث میبایست چرا کہ تساقط مؤنث ست و شاید کہ برائے کلام مصنف وجہی ست کہ ذہن ناقص بآن نمیرسد. (منہ)

تَصَابِيًا: اجوف واوی نحو التَّلَاؤُمُ: بایک دیگر ملامت کردن، اجوف یَائِي التَّرَائِدُ: افزودن شدن، لفیف مقرون واوی التَّلَاؤِي: خوشستن را، پیچزی دارو کردن، و یَائِي چوں: تَعَايَا عَلَيْهِ الْأُمُرُ بمعنی أَعْيَا، مہوز فاء چوں: التَّامُرُ یک دیگر را فرمودن، مہوز فاء لفیف مقرون چوں التَّائِي: قصد کردن، ناقص مہوز فاء التَّائِي: برادری گرفتن بایکدیگر، مہوز العین التَّائِبُ: فائزہ کشیدن ناقوس، و مہوز العین التَّرَائِي یک دیگر را دیدن، مہوز لام التَّخَاطُو خطا کردن، مثال و مہوز اللام التَّوَاطُو توافق.

وہر جا کہ اول ساکن باشد ہمزہ وصل در آید، پس در تَطَهَّرَ يَتَطَهَّرُ تَطَهَّرًا گوئی: اِطْهَرَّ يَطْهَرُ اِطْهَرًا، و در تَدَارَكَ يَتَدَارَكَ تَدَارُكًا، اِدَارَكَ يَدَارِكُ اِدَارُكًا، در قرآن مجید آمده ست: الْمَزْمَلُ الْمُدْتَرُّ، فَادَارَأْتُمْ وریں قیاس بود اِتَرَبَ يَتَرَبُّ اِتْرَبًا، و اَتَابَعَ يَتَابَعُ اِتَابَعًا، و اِتَّبَتَ يَتَّبِتُ اِتَّبَتًا، و اِتَّاقَلَ يَتَّاقِلُ اِتَّاقَلًا، و اِذْتَرَّ يَذْتَرُ اِذْتَرًا، و اِدَارَكَ يَدَارِكُ اِدَارُكًا، و اِذَكَرَّ يَذَكِّرُ اِذْكَرًا، و اِذَا بَحَ يَذَابِحُ اِذَا بَحًا، و اِزَمَلُ يَزَمَلُ اِزَمَلًا و اِزَاوَرَ يَزَاوِرُ اِزَاوَرًا، و اِسْرَعَ يَسْرَعُ اِسْرَعًا، و اِسَارَعَ يَسَارِعُ اِسَارَعًا، و اِشْجَعَ يَشْجَعُ اِشْجَعًا، و اِشَاعَرَ يَشَاعِرُ اِشَاعَرًا، و اِصْعَدَ يَصْعَدُ اِصْعَدًا، و اِصَاعَدَ يَصَاعَدُ اِصَاعَدًا، و اِضْرَعَ يَضْرَعُ اِضْرَعًا، و اِضَاغَنَ يَضَاغِنُ اِضَاغِنًا، و اِطْهَرَ يَطْهَرُ اِطْهَرًا، و اِطَابَقَ يَطَابِقُ اِطَابَقًا، و اِظْرَفَ يَظْرَفُ اِظْرَفًا، و اِظَاهَرَ يَظَاهِرُ اِظَاهَرًا.

فصل

بدانکہ چون عین فعل در باب افعال یکے ازین حروف مذکورہ باشد روا بود کہ تائے افعال را عین گردانند و ساکن کردہ در عین ادغام کنند پس دو ساکن جمع شوند فاء و تاء بعضی حرکت تاء را بر فاء افکنند، و در اِخْتَصَمَ يَخْتَصِمُ اِخْتِصَامًا فَهُوَ مَخْتَصِمٌ وَ ذَاكَ مَخْتَصِمٌ گویند:

وہر جا: بعد ادغام تاء در فاء نظر کنند اگر ما قبل تاء دیگر متحرک مانده است احتیاج ہمزہ وصل نباشد، چنانچہ در مضارع و اسم فاعل و اسم مفعول، والا ہمزہ می آرند برائے ابتداء بکون، چنانچہ در ماضی و مصدر و مصنف لله برائے ہر حرف دود و مثال آورده، یکے از باب تَفَعَّلَ و دیگرے از باب تَفَاعَلَ کہ جمع امثلہ بیست دود باشند، اِطْهَرَ يَتَطَهَّرُ اِطْهَرًا بتشدید الطاء و الہاء در اصل تَطَهَّرَ بود، تاء واقع شد بجائے فائے تفعّل، تائے تفعّل رطاء کردند بعدہ دو حرف از یک جنس بہم آمدند اول را ساکن کردہ در دوم ادغام کردند برائے ابتداء بکون ہمزہ وصل آوردند بر ہمیں قیاس ست يَطْهَرُ، مگر آنکہ چوں درو حاجت ہمزہ وصل نبود در نیاوردند.

فَادَارَأْتُمْ: قوله تعالى: ﴿وَإِذْ قَتَلْتُمْ نَفْسًا فَادَارَأْتُمْ﴾ (البقرة: ۷۲) ہر گاہ می کشتید نفسی را دفع می کردید قتل آزا از نفس خود و نسبت بدیگر میدادید.

خَصَمَ يُخَصِّمُ خِصَامًا فَهُوَ مُخَصَّمٌ وَمُخَصَّمٌ خَصَمٌ لَا تُخَصِّمُ، وبعضی فاء را بجہت التقای ساکنین حرکت بکسرہ دہند، وگویند: خَصَمَ یَخِصِّمُ خِصَامًا فَهُوَ مُخَصَّمٌ وَمُخَصَّمٌ وَخِصَمٌ لَا تُخَصِّمُ، ہمزہ وصل یفتاد از برائے حرکت فاء۔

باب افعال: اِحْمَرَّ يَحْمَرُّ اِحْمِرًا اَفْهُوَ مُحْمَرٌّ اِحْمَرَّ اِحْمَرًا اِحْمِرْ لَا تَحْمَرَّ لَا تَحْمَرُّ لَا تَحْمِرْ.

خَصَمَ: بدانکه خَصَمَ در اصل اِخْتَصَمَ بود تا آنکه اجتماع اِصَاد جمع شد تا آنکه اِصَاد کردند بعده دو حرف یک جنس بهم آمدند، و هر دو متحرک و ما قبل آنها حرف صحیح ساکن حرکت حرف اول نقل کرده بما قبل دادند و اول را در ثانی ادغام نمودند اِخَصَمَ شد، همزه که بجهت تعذر ابتداء بسکون آورده بودند حذف کردند خَصَمَ بفتح خاء شد، و گاهی خاء را کسره دهند تا آنکه التباس بماضی باب تفعیل نیفتد و اِخَصَمَ بکسر خاء خوانند، و این کسره بر آنست که هرگاه تاء را صاد کرده در صاد ادغام کردند لاجرم حرکت صاد اول اُفتدند، پس خاء را حرکت کسره دادند از آنکه ساکن هرگاه متحرک شود بکسره متحرک گردد چوں در ماضی فتح و کسره خاء هر دو جائز بود در مضارع فاء را نیز مفتوح و مکسور کردند بهمین دو وجه مذکور پس گویند: خَصَمَ يُخَصِمُ و گاهی بابتاع فاء یاء را هم مکسور نمایند، همچنین در امر فتح و کسره فاء هر دو جائز است پس گویند خَصَمَ خَصِمَ، و همچنین در اسم فاعل و اسم مفعول بفتح و کسره خاء می گویند چوں: مُخَصِمٌ مُخَصَّمٌ و مُخَصَّمٌ، لیکن در اسم فاعل و اسم مفعول گاهی فاء را نیز ضمّه دهند بسبب اتباع میم، و در مصدر هم سوائے فتح و کسره ابقائے همزه و صل نیز مروی شده، و این شاذ است، همچنانکه اجتماع ساکنین در مضارع که از عرب منقول شده، المصدر: خَصَمًا خِصَامًا اِخْصَامًا و طریقه ادغام هر یک از این حروف دوازده گانه برین قیاس باید کرد.

صرف صغیر:

[illegible]

و در بعضی رسائل صرف اثباتِ همزه در ماضی هم دیده شد، و صورت ماضی و مصدر ب چهار گانه منتقل می شود **خَصَمَ** **خَصِمَ** **اِخَصَمَ** **اِخَصِمَ** **خَصَمًا** **خَصَمًا** **اِخَصَمًا** و بعضی صرفیان در ماضی او غام نکنند و در بواقی او غام نمایند؛ لحصول الالتباس ب ماضی التفعیل فی الماضي لا غیر.

اِحْمَرَّ: اجوف واوی الِاعْوَجَاجُ: کج شدن، یائی الِإِنِّیْضَاضُ: سفید شدن، ناقص الِإِقْتِوَاءُ خدمت کردن، لفیف مقرون الِإِجْوَاءُ: سیاه شدن.

باب افعیلال: اِحْمَارٌ يَحْمَارُ اِحْمِيرًا فَهُوَ مُحْمَارٌ اِحْمَارٌ اِحْمَارٌ لَا تَحْمَارُ لَا تَحْمَارُ لَا تَحْمَارُ. باب فعلله: دَخَرَجٌ يَدْخُرُجُ دَخْرَجَةً وَدَخْرَاجًا فَهُوَ مُدَخْرِجٌ وَذَاكَ مُدَخْرِجٌ دَخْرِجٌ لَا تُدَخْرِجُ. باب تفعلل: این باب مزید فیہ رباعی ست و در ماضی وے یکی حرف زائدہ است چوں: تَدَخَّرَجَ يَتَدَخَّرُجُ تَدَخَّرُجًا فَهُوَ مُتَدَخِّرُجٌ وَذَاكَ مُتَدَخِّرُجٌ تَدَخَّرُجٌ لَا تَتَدَخَّرُجُ. باب افعلال: اِخْرَنْجَمُ يَخْرَنْجَمُ اِخْرَنْجَمًا فَهُوَ مُحْرَنْجِمٌ وَذَاكَ مُحْرَنْجِمٌ اِخْرَنْجِمٌ لَا تَخْرَنْجِمُ. باب افعال: اَلْاِقْشَعْرَارُ: موئے برتن خاستن، اِقْشَعَرَ يَقْشَعِرُ اِقْشَعْرَارًا فَهُوَ مُقْشَعِرٌ اِقْشَعَرَ اِقْشَعْرًا لَا تَقْشَعِرُ لَا تَقْشَعِرُ لَا تَقْشَعِرُ، این دو باب مزید فیہ رباعی ست کہ در و ہمزہ وصل در آید، و دو حرف در ماضی وے زائدہ است.

فصل

بدانکہ افعلال در ثلاثی مزید فیہ آمدہ است اَلْاِقْعِنْسَاسُ: واپس شدن و سخت شدن، اِقْعِنْسَسُ يَقْعِنْسِسُ اِقْعِنْسَاسًا، حرف اصل قَعَسُ ست.

تَدَخَّرَجَ: ہفت ملحق بدخرج اول چوں: تَحْلَبَبَ، دوم: تَقْلَسَ، سوم: تَمَكَّنَ، چہارم: تَحَوَّرَبَ، پنجم: تَسَرَّوَلَ، ششم: تَشَيَّطَنَ، ہفتم: تَقْلَسَى، المضاعف منہ التذبذب: جنبیدن، مثال التَّوَهُؤُ: فریاد کردن زن از جہت حزن، ناقص التقلسی: کلاہ پوشیدن، مہوز العین النَّظَامُنُ: سرافگندہ شدن، مہوز لام چوں: تَرَمِيَاتُ السَّحَامَةِ إِذَا بَحِصَتْ لِلْمَطِيِّ، مضاعف و مہوز اَلتَّكَاكَؤُ: بدول شدن. افعلال: دو ملحق برائے اِخْرَنْجَمَ اول اِقْعِنْسَسَ دوم اِسْلَفَى و نزد مصنف دو باب دیگر اَجْلَوَذَ و اِخْشَوَشَبَ ملحق بہ اِخْرَنْجَمَ، بدانکہ این ہر دو باب رباعی مزید برائے لزوم و مبالغہ بود و برائے مطاوعت مجرد نیز آید نَعَجْرَهُ فَاَنْعَجَرَ أَيْ صَبَّيْهُ فَاَنْصَبَ، وفيہ مبالغۃ وَقْشَعْرَتْهُ فَاَقْشَعَرَ.

افعلال: اگر کسے گوید: کہ ہر گاہ این باب از مزید فیہ ثلاثی بود پس سزاوار آن بود کہ در ذیل ثلاثی الاصل اند یا ملحق بر رباعی پس ذکر آنہا در فصل علیحدہ می باشد اگر چہ مرضی مصنف شق اخیر ست چنانچہ از قول او در اول کتاب کہ فصل ثلاثی مزیدہ باب مشہور ست بآن تاسل.

افعال نیز آمده است اِلْجَلَوَاذُ: شتاب رفتن، اِجْلَوْذَ يَجْلَوْذُ اِجْلَوَاذًا. وافعیال نیز آمده است، اِعْشَوْ شَبَّ يَعْشَوْ شَبَّ اِعْشَيْشَابًا. وافعتلاء نیز آمده است چوں: اِسْلَنْقَى يَسْلَنْقِي اِسْلِنْقَاءً.

فصل

بدانکہ مجموع ہمزہائے وصل کہ در اول فعل ماضی ثلاثی مزید فیہ و رباعی مزید فیہ است در درج کلام بیفتند، و ہمچنین ہمزہائی دیگر کہ در اول مصدر ہا، و امر ہائے این باب ہا باشد الا ہمزہ باب افعال کہ ہمزہ وے قطعی ست ساقط نشود، نہ در درج کلام، نہ در مصدر، نہ در ماضی، نہ در امر.

فصل

بدانکہ چوں ذہب را تعدیہ کنند گویند: ذَهَبَ بِهِ ذَهَبَ بِهِمَا ذَهَبَ بِهِمْ ذَهَبَ بِهَا ذَهَبَ بِهِمَا

افعال: خاصیت این باب ارتجال و لزوم ست چوں: اِجْلَوْذَ فِي السَّيْرِ أَيْ أَسْرَعَ کہ مجردش درین معنی نیامده، و چوں: اِعْلَوْطَ یعنی گردن شتر بہ نشست بر پشت او کہ علط مجردش بمعنی تیر زدن و بدی یاد کردن کسی را آمده است.

افعیال: خاصیت این باب مبالغہ و غلبہ لزوم ست چوں: اِعْشَوْ شَبَّتِ الْأَرْضُ أَيْ صَارَتْ ذَاتَ عَشْبَةٍ كَثِيرَةٍ، و گاہی متعدی نیز می آید چوں: اِخْلَوْ لَيْتُهُ یعنی شیرین پنداشتیم او را، و مطاوع فعل نحو: ثَبَّتَهُ فَأَثْنَوْنِي أَيْ عَطَفْتُهُ موافقت فعل چوں: اِخْلَوْ لِي أَيْ صَارَ ذَا خُلُوٍّ و موافقت تفعّل چوں: اِخْشَوْ شَنْ پو شنیدن لباس خشن را.

مجموع ہمزہائے: اختلاف کرده اند بدانکہ این ہمزہ حرفست یا حرکت؟ بعض بسوئے ثانی رفتہ اند؛ زیرا کہ اگر حرف بودے اورا در خط صورتے مقرر بودی، و حال آنکہ اورا در خط صورتے مقرر نیست، و اکثر بر آن رفتہ اند کہ حرف ست از آن کہ ساکن می شود، پس اگر حرکت بودے لازم آمدے اجتماع نقیضین. (مولوی انور علی) تعدیہ کنند: بدانکہ طریق تعدیہ فعل لازم بسیارست، گاہی مجرد و عند التعدیہ بافعال و گاہی بباب تفعّل می برند و این قیاسی نیست بلکہ مقصود بر سماع از اہل زبان ست، و آنچه سہل و قیاسی در طریقیہ تعدیہ است ہمیں تعدیہ فعل لازم، بحرف جرست کہ مصنف رحمہ اللہ آنرا درین رسالہ مقدم کردہ، و از جملہ فوائد تعدیہ یکے تعلیم مبتدیان ست. برائے طریقیہ بنائے فعل مجہول از فعل لازم، پس فعل لازم را اگر متعدی بحرف جر کردہ مجہول کنند فعل را در ہمہ حال مفرد دارند، و ضائر مجرور را موافق مفعول مالم یسم فاعلہ مذکر و مؤنث و مفرد وثنیہ و جمع و حاضر و غائب و متکلم آرند، و خاص کردن ثلاثی مجرد را برائے امثال ازاں کہ اصل ست و ابواب باقی را بمقابلہ گذاشتہ.

ذَهَبَ بِهِنَّ ذَهَبَ بِكَ ذَهَبَ بِكُمُ ذَهَبَ بِكِ ذَهَبَ بِكُمَا ذَهَبَ بِكُنَّ ذَهَبَ بِيْ
 ذَهَبَ بِنَا. اسم مفعول گویند: مَذْهُوبٌ بِهِ مَذْهُوبٌ بِهِمَا مَذْهُوبٌ بِهِمْ مَذْهُوبٌ بِهَا مَذْهُوبٌ
 بِهِمَا مَذْهُوبٌ بِهِنَّ. بدانکہ الف مفاعله و سین استفعال گاہ باشد کہ فعل لازم را متعدی گردانند
 چوں: سَارَ زَيْدٌ وَسَايَرُتُهُ، وَخَرَجَ زَيْدٌ وَاسْتَخْرَجْتُهُ.

قطعه تاریخ وفات مولانا میر سید شریف جرجانی

سید السادات زین الحق والدین آنکہ بود میر اہل علم و فن سید شریف نکتہ داں
 چار شنبہ ہفتم از ماہ ربیع آخر او کرد گلگشت ربیع اول باغ جناں
 چونکہ بود او سرور اقران در قرن خویش سرور قرن آمدہ تاریخش اے آسی ازاں

مَحْتَل می گردد، و در تشنیه مذکر یاء شد و الف نگردید؛ زیرا که اگر الف گشتی با اجتماع ساکنین بیفتادے التباس شنی بمفرد لازم آمدے و آن مانع تعلیل ست، و در جمع مذکر و واحد مؤنث الف با اجتماع ساکنین تحقیقی افتاد، و در تشنیه مؤنث بعلت فراهم آمدن دو ساکن تقدیر او در جمع مؤنث و او یاء شد بس، همچنین تا آخر.

مضارع معلوم: یَقْتَوِي يَقْتَوِيَانِ يَقْتَوُونَ تا آخر، اصل یَقْتَوِي یَقْتَوُو بود، و او در طرف افتاد و ما قبل مکسور یاء شد، و ضمه یاء بسبب ثقل ساقط گردید، و تشنیه و جمع او بسبب افتادن در حکم طرف یاء شد، و یاء در جمع بعد نقل ضمه آن بما قبل بعد سلب حرکت بیفتاد، تَقْتَوِيْنَ مخاطبه و مخاطبات بعد تعلیل متفق شد، و در اصل مختلف؛ زیرا که اصل مخاطبه تَقْتَوِيْنَ بر وزن تَحْمَرِيْنَ، و اصل مخاطبات تَقْتَوُونَ بر وزن تَحْمَرُونَ.

ماضی مجهول: اُقْتَوِيَ اُقْتَوِيََا اُقْتُوْا اُقْتُوِيَتْ اُقْتُوِيْتَا اُقْتُوِيْنَ تا آخر، و او در بعضی بسبب افتادن در طرف و در بعضی در حکم طرف، و کسرہ ما قبل یاء شد، و یاء بنقل ضمه آن بما قبل بعد سلب حرکت در جمع مذکر غائب بیفتاد، و در باقی صیغہ سالم ماند.

مضارع مجهول: يُقْتَوِي يُقْتَوِيَانِ يُقْتَوُونَ تا آخر، و او در واحد مذکر غائب و حاضر و غائبه و در صیغہ متکلم بسبب افتادن در زائد بر سوم جا و بودن ما قبل مفتوح یاء شد، و یاء الف گردید و در صیغہ تشنیه غائب و غائبه اگر یاء الف شدی التباس تشنیه بواحد لازم آمدے چنانکه مکرر مذکور گردید، و در دو صیغہ جمع مذکر مخاطبه الف با اجتماع ساکنین ساقط گردید و در اینجا هم مخاطب و مخاطبات در صورت موافق و در اصل مخالف؛ زیرا که اصل مخاطبه تُقْتَوِيْنَ بر وزن تُحْمَرِيْنَ و او اخیر بسبب آمدن در زائد بر سوم جا و فتح ما قبل یاء شد، و یاء بسبب تحریک انفتاح ما قبل الف گردید و الف با اجتماع

امر حاضر معروف بانون خفیفه: اِقْتَوَيْنِ اِقْتَوْنِ اِقْتَوْنِ در اعلال بر قیاس ثقیله. ایضا امر حاضر معروف بانون خفیفه: اِقْتَوِیا اِقْتَوُوا اِقْتَوِیْ، در واحد مذکر بقلب نون خفیفه ما قبل مفتوح بالف مثل قول امرء القیس:

قفأ نبك من ذكری حبيب ومنزل

که در اصل قفن بود، و در جمع مذکر و مخاطبه بقلب نون خفیفه ما قبل مضموم و مکسور بواد و یاء نزد یونس، و یا حذف نون خفیفه و اعاده او و یاء محذوفه در وقف و غیر وقف، و باقی اقسام امر و نهی بانون تاکید و بدون آن بر همین قیاس است. اسم فاعل: مُقْتَوٍ مُقْتَوِيَانِ مُقْتَوُونَ مُقْتَوِيَةٌ مُقْتَوِيَتَانِ مُقْتَوِيَاتٌ، مُقْتَوٍ در اصل مُقْتَوٍ بود، چون او بقاعده یَقْتَوِیْ یاء شد، و ضمه از ان بسبب ثقل ساقط گردید، یاء باجماع ساکنین میان او و تنوین بیفتاد، و در مُقْتَوِيَانِ او بقاعده یَقْتَوِيَانِ یاء شد و در مُقْتَوُونَ چون او بسبب افتادن در حکم طرف و کسره ما قبل یاء شد، و ضمه یاء بجهت ثقل بعد سلب حرکت ما قبل منتقل گردید یاء باجماع ساکنین بیفتاد، و مُقْتَوِيَةٌ إلخ بر قیاس مُقْتَوِيَانِ. اسم مفعول: مُقْتَوَى مُقْتَوِيَانِ مُقْتَوُونَ مُقْتَوَاةٌ مُقْتَوِيَتَانِ مُقْتَوِيَاتٌ، مُقْتَوَى در اصل مُقْتَوٍ بود، و او بقاعده یَقْتَوِیْ مجهول چون یاء شد یاء بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف گردید، و باجماع ساکنین میان الف و تنوین الف بیفتاد، همچنین در مُقْتَوُونَ بفتح و او اول، و در صِیغَةُ غَائِبَةٍ یاء الف شد و بس، و در تشنیه مذکر بسبب لزوم التباس شیء بواحد در حالت اضافت مثل مُقْتَوَاكَ، و در تشنیه مؤنث بسبب حمل آن بر مُقْتَوِيَانِ تشنیه مضارع مجهول و در جمع مؤنث بسبب التباس مفرد در تلفظ و او یاء شد و یاء الف نگشت. لفیف مقرون: الْأَخَوَاءُ: سیاه شدن، اصلش الْأَخَوَاؤُ بود، و او بسبب افتادن بعد الف زائده همزه شد، چنانکه در الْأَقْتَوَاءُ؛ زیرا که لفیف هر باب مثل ناقص آن باب باشد، و بسبب نبودن تکرار در دو حرف اصلی مضاعف نام نشد.

ماضی معروف: اِخْوَى اِخْوَيَا اِخْوَوَا اِخْوَتَ اِخْوَتَا اِخْوَيْنَ تا آخر، اِخْوَى در اصل اِخْوَوَ بود و او مفتوحه بقاعده اِقتَوَى و او اخیر یاء شد، و یاء الف گشت، و در تشنیه و او یاء شد و بس، چنانکه در اِخْوَيْنَ تا آخر، و در جمع مذکر و دو صیغه بعد از او بعد قلب و او بیاء و یاء بالف الف نیز افتاد، چنانکه در اِقتَوَا، و دو صیغه بعد از او، و از آنجا که چون اعلال و ادغام بهم آیند بجهت تخفیف اعلال را ترجیح میدهند در اِخْوَوَا و ادغام نگردید.

فائده: اِخْوَوَ بتشدید و او بمعنی سبز شد نیز آمده، يُقَالُ: اِخْوَتِ الْأَرْضُ إِذَا اخْضَرَّتْ. مضارع معلوم: يَخْوِي يَخْوِيَانِ يَخْوُونَ اِخْ و او بسبب افتادن در طرف و بودن ما قبل مکسور یاء شد، و یاء بعد نقل ضمّه آن بما قبل بعد سلب حرکت از آن با اجتماع ساکنین در جمع مذکر و مخاطبه بیفتاد، چنانکه در يَقْتَوِي يَقْتَوِيَانِ يَقْتَوُونَ و وجه عدم اعلال و او مضموم باقی در جمع مذکور سابق یاد باید کرد در اینجا هم مخاطبه و مخاطبات در صورت موافق و در اصل مخالف؛ زیرا چه اصل مخاطبه تَخْوَوْنَ و اصل مخاطبات تَخْوَوْنَ و اعلال هر دو سابق معلوم می شود. مضارع مجهول: يُخْوَى يُخْوِيَانِ يُخْوُونَ تَخْوَى و اعلال هر دو سابق معلوم می شود. مضارع مجهول: يُخْوَى يُخْوِيَانِ يُخْوُونَ تَخْوَى تا آخر، در واحد مذکر غائب و حاضر و غایب و دو صیغه متکلم و او اخیر بسبب در آمدنش در موضع زائد بر سوم و فتح ما قبل یاء شد، و یاء الف و سوائی این پنج صیغه و چار تشنیه الف با اجتماع ساکنین بیفتاد، چنانکه در يُقْتَوَى مجهول معلوم شد، و مخاطبه و مخاطبات یکسان صورته نه اصلاً؛ چه اصل اول تَخْوَيْنَ، و اصل ثانی تَخْوَوْنَ و او اخیر هر دو یاء شد، لیکن در اول الف شد و افتاد، و در ثانی سالم.

نفی بلم: لَمْ يَخْوَوْ بِكسر و او اخیر معروف و فتح آن مجهول یاء از اول و الف از ثانی بـ "لم" افتاد و همچنین از امثال آن. امر حاضر معروف: اِخْوَوْ اِخْوِيَا اِخْوَوُوا اِخْوِي اِخْوِي اِخْوَيْنَ، در اعلال

مثل: اِقْتَوِ اِقْتَوِيَا اِقْتَوْا اِخ. امر حاضر مجهول: لِثَحَوِ لِثَحَوِيَا لِثَحَوُوا لِثَحَوِي لِثَحَوَيْنِ،
الف مبدله از ياء كه مبدل از واو بود از واحد مذكر بسبب جزم و از جمع مذكر و مخاطبه با اجتماع
ساكنين افتاد، و در تشنيه و جمع مؤنث بسبب يافته نشدن علت اعلال ياء الف نگريد. امر معروف
بانون ثقيله: اِخَوِيْنَ اِخَوِيَانِ اِخَوُوْنَ اِخَوِيْنَانِ. بر قياس اِقْتَوِيْنَ اِقْتَوِيَانِ اِقْتَوْنَ اِخ.
امر مجهول بانون ثقيله: لِثَحَوِيْنَ لِثَحَوِيَانِ لِثَحَوُوْنَ لِثَحَوِيْنَانِ. بر قياس لِثَقْتَوِيْنَ،
و باقي اقسام امر بانون خفيفه و ثقيله و نهى بجمع اقسام با هر دو نون تا كيد و بدون آن بر امثله مذكور
قياس كرده امثله استنباط بايد كرد. اسم فاعل: مُحَوِّ مُحَوِيَانِ مُحَوُّوْنَ بسه واو بر قياس مُقْتَوِّ
مُقْتَوِيَانِ مُقْتَوُّوْنَ، يائى مبدله از واو در واحد جمع مذكر با اجتماع ساكنين بيفتاد، و در صيغ باقيه بعدم
علت اعلال سالم ماند. اسم مفعول: مُحَوَّيْ مُحَوِيَانِ مُحَوُّوْنَ تا آخر، بفتح واو متوسط مثل
مُقْتَوَّيْ اِخ در واحد جمع مذكر الف مبدله از ياء كه بدل واو آمده بود با اجتماع ساكنين محذوف شد،
و در غايه ساقط نگريد، و در تشنيه ياء بسبب لزوم التباس تشنيه بمفرد، و در بواقي بوجه مذكور در
مُقْتَوَّيْ الف نگشت، و صيغائى مجهول و اسم مفعول بر تقدير تعديه بحرف جر ست. باب افعيلا
خاصيت و صرف صحيح اين باب گذشت. اجوف واوى الاِسْوَيْدَادُ: سياه شدن، اِسْوَادَ يَسْوَدُ
اِسْوَيْدَادًا فَهُوَ مُسْوَدٌ اِسْوَادٌ اِسْوَادٌ اِسْوَادٌ لَا تَسْوَدُ لَا تَسْوَدُ لَا تَسْوَدُ. اجوف يائى
الْاَزْيِيْنَانِ: آراسته شدن، اَزْيَانٌ يَزْيَانُ اَزْيِيْنَانَا فَهُوَ مُزْيَانٌ اَزْيَانٌ اَزْيَانٌ اَزْيَانٌ لَا تَزْيَانُ لَا تَزْيَانُ
لَا تَزْيَانُ، هر دو مثل صحيح. لفيف مقرون الاِخْوِيَاءُ: سياه شدن در اصل الاِخْوِيَاوُ بود، و
اخير بقاعده الاِخْوَاءِ بهمزه بدل گرديد. ماضى معروف: اِخْوَاوِى اِخْوَاوِيَا اِخْوَاوُوا اِخْوَاوَتْ

اِحْوَاوَنَّا اِحْوَاوَيْنَ تا آخر، اصل اِحْوَاوَى اِحْوَاوَوَ بود، و او اخیر بسبب آمدن و او زائد بر سوم جا
 و فتحه ما قبل یاء شد، و یاء بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف گردید، و در تشنیه و او بقاعده مذکور یاء
 شد، و یاء الف نگردید ورنه بسبب حذف الف بفرایم آمدن دو ساکن التباس بمفرد لازم می آید
 و آن مانع تعلیل است، اِحْوَاوُوا در اصل اِحْوَاوَوُوا بود، و اولام کلمه بقانون مسطور یاء شد، و یاء
 الف و الف باجتماع ساکنین بیفتاد، بهمچنین در اِحْوَاوَت و در اصل اِحْوَاوَتَا تا که در اصل
 اِحْوَاوَوَتَا بود بعد بر گردیدن و او یاء و یاء الف باجتماع ساکنین تقدیری افتاد، و در اِحْوَاوَيْنَ تا آخر
 و او یاء شد، و بعدم علت اعلال الف نگشت، چنانکه معلوم شد، و اِحْوَاوَوَ و اِحْوَاوَت بتشدید و او
 مثل: اِحْوَوَ بمعنی سبز شد نیز آمده، يُقَالُ: اِحْوَاوَتِ الْاَرْضُ إِذَا اخْضَرَّتْ. مضارع معلوم:
 يَحْوَاوِي يَحْوَاوِيَانِ يَحْوَاوُونَ تَحْوَاوِي تَحْوَاوِيَانِ يَحْوَاوَيْنَ تا آخر، يَحْوَاوِي در اصل
 يَحْوَاوَوُ بود، و او در طرف افتاد، و ما قبلش مکسور است یاء شد بسبب ثقل ضمّه از یاء افتاد، بهمچنین
 در تَحْوَاوِي اِحْوَاوِي نَحْوَاوِي و در باقی صیغها و او بسبب افتادن در حکم طرف یاء شد، لیکن در
 جمع مذکر و مخاطبه افتاد و در باقیها سالم ماند، و درین هم مخاطبه و مخاطبات صورّه موافق و اصلاً مخالف،
 پس اصل مخاطبه تَحْوَاوَوَيْنَ و اصل مخاطبات تَحْوَاوُونَ بعد اعلال هر دو تَحْوَاوَيْنَ شدند. امر حاضر
 معروف: اِحْوَاوِ اِحْوَاوِيَا اِحْوَاوُوا اِحْوَاوِي اِحْوَاوِيْنِ، اصل اِحْوَاوِ اِحْوَاوُوا بود، و او اخیر
 بسبب افتادن در طرف و کسر ما قبل یاء شد و یاء بسبب وقف افتاد، و در تشنیه و جمع مَوْنَت بسبب
 افتادن در حکم طرف و کسر ما قبل و او یاء گشت، و در جمع یائے مبدله از و او بعد نقل حرکتش
 بما قبل، و در مخاطبه بعد سقوط حرکتش باجتماع ساکنین. امر حاضر معروف بانون ثقیله:
 اِحْوَاوَيْنَ اِحْوَاوِيَانِ اِحْوَاوُونَ اِحْوَاوِيْنَانِ، در واحد مذکر یائے محذوفه بزوال علت

حذف باز آمد، و در تشنیه و جمع مؤنث یا سالم ماند، و در جمع مذکر و علامت جمع و در مخاطبه یائے علامت نیز بسبب استغناء از ضمه و کسره ما قبل با اجتماع ساکنین محذوف شد. اسم فاعل: مُحَوَّاءٍ مُحَوَّاءِ یَانِ مُحَوَّاءُ وَنْ مُحَوَّاءِیَّةُ مُحَوَّاءِ یَتَانِ مُحَوَّاءِ یَاتٍ، مُحَوَّاءٍ در اصل مُحَوَّاءُ وُ بود، و او اخیر بافتادن در طرف و کسر ما قبل یاء شد، و بعد سقوط ضمه بسبب یاء با اجتماع ساکنین بیفتاد، و در جمع مذکر و او بجهت بودن در حکم طرف و کسره ما قبل یاء شد، و بعد نقل حرکتش بما قبل بعد سلب حرکت آن یاء با اجتماع ساکنین ساقط گردید، و در باقی صیغها بعدم علت حذف سالم ماند، و اگر متعدی بحرف جر کنند صیغهای مجهول و اسم مفعول نیز آیند. ماضی مجهول: أُحَوَّوْیَ أُحَوَّوْیَا أُحَوَّوْوَا أُحَوَّوْیَتْ أُحَوَّوْیَتَا أُحَوَّوْیْنَ تا آخر، أُحَوَّوْیَ را از اِحَوَّاءُ و بنا نمودند هرگاه اول و ثالث را ضمه دادند، و ما قبل اخیر را کسره، الف بضمه ما قبل و او شد، أُحَوَّوْوُ و بچهار و او بر وزن اُحْمُورٍ و او اخیر بقانون مذکور در مضارع معروف یاء شد، أُحَوَّوْیَ گردید، و این یاء از جمع مذکر بعد نقل حرکتش بما قبل بیفتاد، و در باقی صیغها بعدم علت حذف سالم ماند، و در أُحَوَّوْیَ و نظائر او ادغام نه شد؛ زیرا که متجانس اول بدل الف آمده. مضارع مجهول: یُحَوَّوْیَ یُحَوَّوْیَانِ یُحَوَّوْوْنَ یُحَوَّوْیَ یُحَوَّوْیَتَا یُحَوَّوْیْنَ تا آخر، یُحَوَّوْیَ در اصل یُحَوَّوْیَ یُحَوَّوْوُ بود، بقاعده اِحَوَّاءُ ماضی معروف و او یاء شد، و یاء الف و از هر دو جمع مذکر و مخاطبه با اجتماع ساکنین بیفتاد، و در باقیها سالم ماند، و مخاطبه و مخاطبات در صورت موافق و در اصل مخالف زیرا که مخاطبه در اصل تَحَوَّاءُ و ین بر وزن تَحْمَارِ ین و مخاطبات تَحَوَّاءُ و ین بر وزن تَحْمَارِ ین. امر مجهول: لِتَحَوَّوْا لِتَحَوَّوْیَا لِتَحَوَّوْوْا لِتَحَوَّوْیَ لِتَحَوَّوْیَتَا لِتَحَوَّوْیْنَ در واحد مذکر الف مبدله از یاء که مبدله از و است بعلت جزم، و در جمع مذکر و مخاطبه بجهت اجتماع ساکنین بیفتاد، و در تشنیه و جمع مؤنث یاء سالم ماند، و بعدم علت

صرف میر منظوم

از حضرت شاہ ولی اللہ محدث دہلوی رحمۃ اللہ علیہ

بسم اللہ الرحمن الرحیم

الحمد لله رب العلمین، والصلاة والسلام علی سید المرسلین محمد وآله وأصحابه
أجمعین، أما بعد: گوید فقیر ولی اللہ عفی عنہ: چوں فرزند ارجمند عبد العزیز - حفظہ اللہ
سبحانہ ووفقه بما یحب ویرضی - بحفظ قواعد صرف مشغول شد مناسب نمود کہ قواعد
مشہورہ این فن را در رشتہ نظم سفتہ شود تا با سہل وجہ ضبط آن میسر آید طرف نسخہ مولانا نور
الدین عبد الرحمن جامی - قدس اللہ سرہ السامی - توجہ افتاد، و دیدہ شد کہ قلیلے از اں قواعد
منظوم فرمودہ بعضے آں را غیر منتخبات گذاشتہ ظاہر آن استاد نامدار بعد تسوید نسخہ مذکورہ بنظر ثانی
اصلاح فرمودہ توجہ خاطر بہ تتمیم و تنقیح آں نگاشتہ لاجرم بعضے ابیات ایشان را تیمنا و تبرکاً بعینہا
آورده شد، و در بعضے آخر تصرفی بحسب امکان کردہ آمد، بعضے آخر بر ہماں اسلوب و وزن زیادہ
کردہ شد تا مجموعہ بہم رسد، واللہ المسؤول أن ینفع بها الولد الأعز وغیرہ، فمن أراد
حفظہا فهو هذا.

کلمات عرب سہ قسم بود	نام شاں حرف و فعل واسم بود
ہیچو باللہ اقسام اے فرزند	بخداوند مے خورم سو گند
اقسم فعل اللہ اسم شگرف	بائے داخل بر اللہ آمد حرف
آنچہ میزان بود درین اقسام	فاء و عین آمدہ است آنکہ لام
ہر چہ اندر مقابل اینہا است	حرف اصلی است باتو گویم راست

وانکہ ہج یک برابر نیست زائدش داں کہ چیز دیگر نیست
 گر بود پنج حرف یا کہ چہار لام را کن بقدر او تکرار
 وانکہ باشد زیادہ از موزوں می کن آن را بعینہ افزوں
 ہر کجا گردد اسم و فعل پدید از مجرد بروں بدال و مزید
 چیست دانی مجرد آں کلمہ کہ حروفش بود اصول ہمہ
 در حرفی در آں بر اصل فنزود در حساب مزید خواہد بود
 حرفہائے اصول وقت شمار گاہ در فعل سہ ست گاہ چہار
 لیک در اسم پیش معنی سخ میرسد حرفہائے اصل بہ پنج
 پنج حرفی بود ازاں تعبیر بخمائی کند صغیر و کبیر
 چون سہ حرفی بود ثلاثی دان چار حرفی بود رباعی خوان
 اسم را ہفت حرف باشد و بس فعل شش باصل و زیادہ برس
 لفظ اسم اے بفہم و عقل و علم چون ثلاثی بود مجرد ہم
 دہ بود ہجو فلس و جبر دگر کف ہم فرش ازاں بشمر
 عضد ست وائل چو قفل و عیب حر وانگہ عنق بطلب
 پنج صیغہ بود رباعی را می کنم شرح تا شوی دانا
 جعفر در ہم دگر برشن پس قمر است وز برج از بر کن
 شد خماسی چہار صیغہ درست کہ ازاں سفر جل است نخست
 بحر ش پس قذ عمل و فرضیت یاد گیرش کہ صعب آمد صعب
 در خماسی مزید شد بے شک عضو فوط تبشرے مدرک

پس خز عییل و خندریس دگر قرطبوس اے عزیز جان بشمر
 چون ثلاثی ست فعلها در باب کہ بود در مجرد آن شش باب
 فعل یفعل است پس یفعل باز یفعل بضط آں نہ دل
 در شرف و صفت خلقی دان در منع شرط حرف خلقی دان
 بحسب نیست شاذ گاہ مجال جزز مفروق و جز زمان مثال
 در مزید ست جملہ دہ باب ست آنجہ مشہور پیش اصحاب است
 باب افعال بعد ازاں تفعیل وزیے آں مفاعلہ بے قیل
 ماضی ایں سہ باب را ہمہ کس حرف زائد یکے شناسد و بس
 آنجہ باشد در دو حرف افزوں افعال و انفعال دان اکنون
 پس تفعیل تفاعل ست دگر افعال از یے ہمہ بشمر
 حرف زائد سہ دان در استفعال کہ ازاں ہم یک ست افعیال
 چون رباعی مجرد ست آنجا نامدہ غیر فعللہ اصلا
 در مزیدش با تفعیل داں کہ یکے حرف زائد ست دراں
 ورتاہل کنی در افعال ہست زائد دو ہچوں افعال
 حرف علت سہ حرف وائے بود کہ بہر صیغہ شاں کہ جائے بود
 باشد آں صیغہ را لقب معتل بر تو سازم مفصل آن مجمل
 حرف علت چو جائے فاء باشد لقب آن مثال فاء باشد
 ورتاہل جائے عین اجوف دان ورتاہل جائے لام ناقص خوان
 ورتاہل عین ولام یا ف ولام پیش صرنی لفیف دارد نام

گر بود عین ولام مقرون است هست مفروق گر دگرگون است
 هر بنائے که همزه دار بود نام مہموز ز اختیار بود
 هست مہموز فاء چو باشد فاش همزه مذکور در مقابل فاش
 و ر بود عین همزه ماخوذ لام هست مہموز عین لامش نام
 در ثلاثی مضاعف آنرا دان کہ بود عین ولام او یک سان
 در رباعی مضاعف آنرا دار کہ نماید ترا بوقت شمار
 فاء ولام تحسب او بہ یقین متجانس چو عین ولام پسین
 در اصول صحیح از تخفیف نیست علت چو همزه وتضعیف
 ہرچہ باشد ورائے این اقسام سالم هست و صحیح اورا نام
 مصدر است اسم گر بود روشن آخر فارسیش دن یا تن
 صرفیاں مصدرے کہ یافتہ اند زان بناہا بے شکافتہ اند
 ہچو ماضی و ہچو مستقبل جہد و نفی امر و نہی اے مقبل
 بعد ازاں اسم فاعل و مفعول کہ بود ہچو قاتل و مقتول
 عدد صیغہا درین افعال چار دہ گو اگر کنند سوال
 شش بغائب بود چو بشماري شش مخاطب بود چو بگماری
 سہ زہر شش اناث داں سہ ذکور بہ بناہائے مختلف مذکور
 آں دو باقی بود حکایت نفس کہ ہم از خود کند روایت نفس
 چو ز ماضی بنا کنی مجہول کہ ثلاثی بود از وصول
 فائے آں فعل را تو ضمہ بدہ عین او را بزیر کسرہ بنہ

گر رباعی مجرد است و مزید
 قبل آخر بکسر موسوم است
 و ز غابر بنا کنی مجهول
 حرف غابر ز صیغه کن مضموم
 گر بغابر بر قرار شد جازم
 نون بیفگین ز صیغنا الا
 و نواصب گرفت آنجا جا
 امر حاضر فعل مستقبل
 تا بیفگین ز فعل استقبال
 ساکن او هست حرف بعد از تاء ست
 حرف پیش از اخیر را بنگر
 همزه باید بوفق آن مضموم
 آخرش هست بر طریق نزوم
 گر ثلاثی ست فاعل و مفعول
 در مزید است وزن مستقبل
 قبل آخر ز فاعلش مکسور
 حرکات ثلاث گاه بیان
 که بیکبار زان بیندازند
 گه چون آن را بحرف قبل دهند
 یا ثلاثی که زائدش چسپند
 متحرک ز پیش مضموم است
 بشنو این نکته را بسمع قبول
 قبل آخر بفتح کن موسوم
 هست تسکین مفردش لازم
 آنکه باشد ضمیر جمع نسا
 فتح آخر بمفرد ست سزا
 گر مخاطب بود شود حاصل
 بی که مابعد اوچه دارد حال
 ابتداء جز بهمزه ناید را ست
 اگر آنرا بود ز ضمه اثر
 ورنه آنرا بکسر کن موسوم
 چون مضارع که باشد او مجزوم
 می شود همچو قاتل و مقتول
 میم مضموم کش بود اول
 آن ز مفعول فتح شد دستور
 چون که بر حرف علت است گراں
 گه بماقبل منقلب سازند
 وفق آن حرف علت مده کنند

ہچو یدعو یقول باز یقال باز یری بیع ہم بمثال
 واو ویانیکہ از سکون جاری ست درپے فتح بر زبان جاری ست
 چوں بود بر مذاق طبع ثقیل بالف ہست واجب التبدیل
 واو و چوں ز پے شود وارد بعد فتحت بموضع حرکت
 بالف واجب آیدش ابدال از یقال ویباع جوئے مثال
 واو ویاء چوں زپے شود وارد الفے را کہ باشد از زائد
 پے دفع ثقلتش ہمہ جا می شود ہمزہ چوں کساء روا
 چوں دو ساکن فرا رسید بہم اولین حرف لین دوم مدغم
 جائز است آچنانکہ خاف یخاف ور نباشد چناں بدانکہ صواب
 حذف یکساکن ست یا تحریک نیست اصلا دریں سخن تشکیک
 چوں فتد حرف واو در رابع کہ نباشد عقیب ضم واقع
 می کنندش بیاء ہمیشہ بدل ہچو یدعی ویدعیان بہ مثل
 واو یاء چوں فراء رسید بہم اولین باسکون بود منضم
 واو را یاء کنند بعد تمام در یکے دیگرے کنند ادغام
 عد یعد با وعدت در ضرب است رم یرم با ورم ت در حسب است
 یوسم با وسمت و شرف است یوعل باوعلت مختلف است
 ضع یضع باوضعت در منع است یاد گیرش کہ نصر ممتنع ہست
 وسط فتح وکسرہ واو مثال چوں یعد حذف شد ز استقبال
 فتح یا کسر گر شود زائل صیغہ گردد باصل خود مائل

حرف حلقی ز بکه سنگین ست در یضع حذف واو بسکین است
 یائے ساکن که ضمہ را عقب است همچو بؤس بو او منقلب است
 واو ساکن بیاء شود مبدل که فتد بعد کسره چوں بهکل
 هر کجا واو در مضارع کاست مصدرش چوں عده بیا مدار است
 پنج جا از صحیح فرق شمر عد عده بهکل ولید یوسر
 فتح اول ز ماضی معلوم بالف قلب عین شد مرسوم
 یاء شود کسر فاء ویاء موصول عین آنها ز ماضی مجهول
 بعد ازین پنج راه دیگر گیر هر دو در صورت اشتباه پذیر
 چوں دو ساکن بهم شود آنجا حرف علت شود ز صیغه فنا
 در نصر ضم فائے ماثور است ور گر کسر فائے دستور است
 عین اجوف بفعل استقبال بسکون متصف بود همه حال
 حرکت عین او بفائے دهند عین را وفق فائے مده کنند
 صیغه هر جا بجزم شد موصوف عین اجوف ازاں شود محذوف
 در نصر قلت قل يقول بخواں در ضرب بعث بع میبع بداں
 در سمع صنع صیغه مختلف ست خف یخاف وخفت موتلف ست
 عین مجهول غابر است بدل بالف از یقال جوئی مثل
 هست مفعول یائی وواوی یا میبع ومقول تساوی
 لیک در هر دو دا بداں فاعل هست مانند بالبع وقائل
 عین ناقص اگر بود مفتوح حکم آنرا بگویت مشروح

حرف آخر ازاں الف بشود دائر تشقیل بر کرانه رود
 کسر عین از بود و آں واوی گشته مانند یائی ملتاوی
 ایں بود حکم ماضی و غابر هم به مجهول و غیر آں دائر
 مفردش گر بجزم موصوف است حرف علت ز صیغه محذوف است
 ادع یدعو دعوت در نصر است ارم یرمی رمیت در ضرب است
 ارض ترضی رضیت در سمع است ارع ترعی رعیت در منع است
 ارخ ترخو رخوت در شرف است لیک تدعی دعیت هر طرف است
 هست مدعو اگر نصر باشد هست مرمی اگر دگر باشد
 لیک فاعل بود دریں افعال بهجو داع وداعی در همه حال
 صرف مفروق خوان زباب لفیف گویمت نکته غریب ولطیف
 اولش بامثال موزون است آخرش ناقص است معنون است
 قِ یقی با وقیت در ضرب است لِ یلی باولیت در حسب است
 اتج توجی وجیت در سمع است داند آنکه بعلم منتفع است
 و آں دگر قسم بوقت شمار انا قصی پیش گیرد در هم کار
 اطو تطوی طویت چوں رضی است ازو یروی رویت چوں رمی است

بیان قواعد مضاعف

چوں بیکساں دو حرف جمع شود وَاں دگر لازم السکون نبود
 درج کردن نخست را دائم در دوم جائز است یا لازم
 چوں گذشتی بماضیین ز پیچ فک ادغام پیش گیر بسنج
 لیک در غاشرش مکن اصلا فک ادغام غیر جمع نسا
 با مَدُوْتُ اَلَدِّ در نصر است بافررت افر در ضرب است
 بامست اَمْسُ هم بشمار اے که در شمع می کنی تکرار
 آخرش را چو جزم شد روشن فعل ادغام ترک اوست حسن
 در نصر هر سه حال مدغم راست درد گر هست غیر ضمه رواست
 از دو همزه چوں همزه دومین ساکن آید بهوش باش و بین
 حرکت بین همزه اول کن دوم را بجنس او مبدل
 اَمِنْ اَوْمِنْ دگر ایندب ایں سه مذکور امثال طلب
 خُذْ زَاخَذْ است وصل بدان ز سوال صیغه امر خواں بدین منوال
 فعل مہموز گر بود معتل صیغه را کن بوفق آں مختل
 اصل یفعل یا فعل است شناس حذف همزه دراں شد است قیاس

امر حاضر ازاں بگر ز اصل همزه اش را میفکن اندر وصل
 مصدر اجوفی ز استفعال استقامت اقامت از افعال
 عین مصدر فتاد از اعلال عوضش تاء در آمد از دنبال
 مصدر ناقص از بود تفعیل هست بر وزن تر جیه بے قیل
 هست وقتی که منطبق آمد فاء منقلب تائے افتعال بطاء
 واو ایعاد مبدل است بیاء چو مقیم و یقیم و هم ایضا
 همزه گردد بدل ز واو ز یاء همچو ارضاء همچو استرضاء
 در مضاعف شناس امر عجب اشتباه وصیغه مثل محاب
 باز مختار همچنان انکار کش ز اجوف بود نژاد و تبار
 در مضارع اگر دو تاء آید چوں یکے را بسنگنے شاید
 غیر همزه که هست در افعال همه در درج می کنش اخلال
 ناقصات همه حال چوں مجردش شناس در اعلال
 یستقیم و یعین هم یختار باز ینقاد گیر آخر چار
 هر یکے را بگردش اطوار بر قوانین اجوف است مدار
 غیر این چار را ممکن اعلال چوں صحیحش شمار در همه حال

الف آنجا که ضمہ را عقب است ہچو ضورب ہواو منقلب است
 بر شمارم ازان صفت امثال کش شبہ کنند با افعال
 ہم شریف است وہم شجاع و حسن چوں ذلول و جہان و صعب و خشن
 مشترک ہست در اناث و رجال لفظ علام ہم فروق و طوال
 مصدر میمی وزمان و مکان از مجرد نباشد یک سان
 ز ضرب بر قیاس مجلس خوان از دگر بر وزان مشرب دان
 ہچو موضع بخوا تو لفظ مثال ہچو مرمی ز ناقصش ہمہ حال
 و مزید است حال او در یاب مثل مفعول باشد از ہر باب
 مضربہ تا بمضرب و مضراب اسم آلہ شدہ ست یا اصحاب
 افعّل وصف خوان ز لون و عیب مثل ضلّاء مؤنّش بے زیب
 لیک افعّل بمعنی تفضیل ہست فعلی مؤنّش بے قیل
 مثل منان بنا بکن ز صفات چوں جریح بنا کن از آفات
 ضربہ یکبار واکلمہ یک نوبت جلسہ نشستن بود بیک ہیئت
 لقمہ قدرے کہ در دہان بکند صرعہ آن کہ پہلوان فگند

This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There is no text or other markings on the paper.

مكتبة الحديث

المطبوعة

ملونة كرتون مقوي		ملونة مجلدة	
السراجي	شرح عقود رسم المفتي	(٧ مجلدات)	الصحيح لمسلم
الفوز الكبير	متن العقيدة الطحاوية	(مجلدين)	الموطأ للإمام محمد
تلخيص المفتاح	المراقبة	(٣ مجلدات)	الموطأ للإمام مالك
دروس البلاغة	زاد الطالبين	(٨ مجلدات)	الهداية
الكافية	عوامل النحو	(٤ مجلدات)	مشكاة المصابيح
تعليم المتعلم	هداية النحو	(٣ مجلدات)	تفسير الجلالين
مبادئ الأصول	إيساغوجي	(مجلدين)	مختصر المعاني
مبادئ الفلسفة	شرح مائة عامل	(مجلدين)	نور الأنوار
هداية الحكمت	المعلقات السبع	(٣ مجلدات)	كنز الدقائق
	شرح نخبة الفكر	تفسير البيضاوي	التبيان في علوم القرآن
	هداية النحو (مع الخلاصة والتمارين)	الحسامي	المسند للإمام الأعظم
	متن الكافي مع مختصر الشافعي	شرح العقائد	الهدية السعيدة
	رياض الصالحين (غير ملونة مجلدة)	أصول الشاشي	القطبي
		نفحة العرب	تيسير مصطلح الحديث
		مختصر القدوري	شرح التهذيب
		نور الإيضاح	تعريب علم الصيغة
		ديوان الحماسة	البلاغة الواضحة
		المقامات الحريرية	ديوان المتنبي
		آثار السنن	النحو الواضح (ابندان، ثانويه)

ستطبع قريباً بعون الله تعالى

ملونة مجلدة / كرتون مقوي

الجامع للترمذي	الصحيح للبخاري
	شرح الجامي

Book in English

Tafsir-e-Uthmani (Vol. 1, 2, 3)
 Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)
 Key Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)
 Al-Hizb-ul-Azam (Large) (H. Binding)
 Al-Hizb-ul-Azam (Small) (Card Cover)

Other Languages

Riyad Us Saliheen (Spanish)(H. Binding)
 Fazail-e-Aamal (German)(H. Binding)
 Muntakhab Ahdees (German) (H. Binding)
 To be published Shortly Insha Allah
 Al-Hizb-ul-Azam(French) (Coloured)

مکتبہ الرشیدی

طبع شدہ

رنگین مجلد	فارسی زبان کا آسان قاعدہ	تیسیر المنطق
تفسیر عثمانی (۲ جلد)	علم الصرف (اولین، آخرین)	تاریخ اسلام
خطبات الاحکام لجمععات العام	تسہیل المبتدی	بہشتی گوہر
حصن حصین	جوامع الکلم مع چہل ادعیہ مسنونہ	فوائد مکبہ
الحزب الاعظم (یعنی کی ترتیب پر مکتل)	عربی کا معلم (اول، دوم، سوم، چہارم)	علم الخو
الحزب الاعظم (یعنی کی ترتیب پر مکتل)	عربی صفوۃ المصادر	جمال القرآن
لسان القرآن (اول، دوم، سوم)	صرف میر	نحو میر
معلم الحجاج	تیسیر الابواب	تعلیم العقائد
فضائل حج	نام حق	سیر الصحابیات
خصائل نبوی شرح شمائل ترمذی	فصول اکبری	کریم
تعلیم الاسلام (مکتل)	میزان و منشعب	چند نامہ
بہشتی زیور (تین حصے)	نماز مدلل	چشم سورۃ
بہشتی زیور (مکتل)	نورانی قاعدہ (چھوٹا/ بڑا)	سورۃ لیس
	عم پاره درسی	آسان نماز
	عم پاره	منزل
	تیسیر المبتدی	

رنگین کارڈ کور	کارڈ کور / مجلد	حیات المسلمین
آداب المعاشرت	اکرام مسلم	تعلیم الدین
زاد السعید	مفتاح لسان القرآن (اول، دوم، سوم)	خیر الاصول فی حدیث الرسول
جزاء الاعمال		الحجامة (پچھنا لگانا) (جدید ایڈیشن)
روضۃ الادب		الحزب الاعظم (یعنی کی ترتیب پر) (مکتل)
آسان اصول فقہ		الحزب الاعظم (یعنی کی ترتیب پر) (مکتل)
معین الفلسفہ		عربی زبان کا آسان قاعدہ
معین الاصول		

زیر طبع

مکتل قرآن حافظی ۱۵ سطری
بیان القرآن (مکتل)